

PETRIK BÉLA

## Összeomlás

Szabó Dezső életművének fogadtatástörténete  
1945-től a monográfiák megszületéséig

Az örök fiatal Kardos Ernő  
emlékének ajánlom

### Bevezetés

Ebben a dolgozatunkban azt szeretnénk vizsgálni, hogyan intézte el véglegesen a maga számára a Rákosi-, majd a Kádár-rendszer a Szabó Dezső-kérdést, s mindez hogyan függött össze a nemzeti függetlenség és a parlamenti demokrácia eszméire építkező, úgynevezett harmadik út gondolatát képviselő személyek és mozgalmak, elsősorban a népi mozgalom adminisztratív és büntetőjogi kezelésével, és az „eszmei tisztázás” során milyen lépéseket tettek a harmadik út és a népi mozgalom centrumának és jobboldalának, szellemi háttérjének felszámolására. E vizsgálódás legalább adalékot kíván szolgáltatni arra a cinikus és nyilvánvalóan a kádári diktatúrát menteni igyekvő felvetésre is, hogy a rendszerváltozást követően mégsem bukkantak elő az asztalfiókokból a betiltott remekművek, mely állítás könnyen azt a látszatot keltheti, hogy aki alkotni akart, az szabadon megezhette.

A vizsgált időszakot a Szabó Dezső-kérdés kezelésében két nagy folyamatra oszthatjuk: az első 1945-től 1956-ig tartott, amikor a teljes elfojtás politikáját folytatta a kommunista párt, s a „Szabó Dezső-fertőzéssel” szemben a teljes elszigetelés eszközét vetette be; a másodikat az 1956-ot követő évek jelentik, amikor a teljes zárlat ellenére a szellem kiszabadulni látszott, s ezért egyfelől a hatása alá kerültek szemben egyedileg kellett fellépni, másfelől meg kellett találni azt az általánosan alkalmazható eszközt, amely hatástalaníthatta az életmű mondanóját. Írásom rövid vázlatát kívánja adni annak, egyfelől hogyan hallgatták el a Rákosi–Kádár-rendszerben a huszadik század első fele egyik legnagyobb hatású írójának és gondolkodójának életművét, hogyan ítélték több évtizedes kényszerű szilenciumra műveit, s az újraértékelni kívánókkal, Erdei Sándorral, Tóbiás Áronnal és különösen Balogh Sándorral szembeni fellépésekkel hogyan vetettek gátat bármiféle Szabó Dezső-renaisszánsz kialakulásának. Másfelől, ezzel párhuzamosan, hogyan telepedett rá az életműre a kommunista irodalompolitika a hivatalos marxista életrajzíró munkásságával, mellyel a rendszerváltozásig meghatározta e kérdés tárgyalásának korlátait és lehetőségeit. Mindezt oly szigorúsággal, hogy Király István 1986-os Alföld-beli tanulmányáig az életmű Nagy Péter-féle hivatalos feldolgozásával gyakorlatilag senki sem szállhatott szembe nyilvánosan. Homályosuló emlékezetünk felfrissítésére s annak szemléltetésére, hogy milyen pontosan működött a rendszer, szemben a sokat hangoztatott kádári puha diktatúra „slamposságával”: Püski Sándor 1987-es (!) könyvheti kiállítására

Amerikából hazaküldött köteteiből Gombos Gyula Szabó Dezső-monográfiáját még a könyvespolcokra sem engedték kitenni, s az akkor még zárt anyagnak számító kötet forgalmazását szigorúan megtiltották.<sup>1</sup>

A fent említett folyamat fontos állomása volt Lukács György 1946-os és más baloldali szereplők az elítélést megalapozó megnyilatkozása, majd az Erdei írása körül kialakult 1958-as vita, amelyre a népi írói mozgalmat megbélyegző 1958-as *Állásfoglalás*<sup>2</sup> tett pontot. S mindezekkel szoros összefüggésben állt a Szabó Dezső életművét feldolgozni kívánó Budai Balogh Sándorral szemben lefolytatott büntetőeljárás, amely per gyakorlatilag választ adott arra a kérdésre is, miért és hogyan nem születhettek meg azok a munkák, amelyeket a rendszerváltozás hajnalán olyannyira vártunk. Hiszen egy Budai Balogh Sándor felkészültségű kutató, aki az életmű minden apró rezdülésének dokumentumával, teherautónyi jegyzetanyaggal rendelkezett, készen állt az életrajz hiteles és korrekt, bár nem pártserű és marxista alapállású feldolgozására. Pere világosan rámutatott arra is, hogyan lett teljesen ellehetetlenítve és egzisztenciálisan egész életére megbélyegezve az eljárás alá vont személy, elvéve tőle minden lehetőséget, elszívva minden oxigént további tudományos célú munkavégzése elől. Mindez nemcsak azért érdemel külön figyelmet, mert Püskiék perével szemben kevés szó esett eddig erről, hanem mert maga az eljárás is példátlan. Azt hiszem, még a kommunista diktatúrában is viszonylag ritkán fordult elő, hogy börtönbüntetésre ítélnék valakit azért, hogy valamely tudományos munkát ne fejthessen ki, azaz prevenciós céllal már a tudományos munka szándékát is büntessék. A jogállamiság felől közelítve a kérdést, olyan cselekményért szabtak ki szabadságvesztést, amely tekintetében még csak a gondolati előkészületek folytak. A büntetőjog kategóriájával szólva: a kommunista diktatúra a neki nem tetsző tudományos munka lehetőségét, előkészületét büntette.

Kísérletet teszünk annak a szemléletnek a meghaladására is, amely mindeddig a népiekkel szembeni intézkedéseket önmagukban, egymástól elszigetelten vizsgálta és értékelt, s nem kapcsolta össze az elvi-ideológiai megbélyegzéseket. Például a népi írókkal foglalkozó, a forradalmat vérbe fojtó hatalom ideológiai alapvetését és legitimációs kísérletét jelentő *Állásfoglalást* nem állította szerves egységbe a népiekkel szemben lefolytatott büntetőeljárásokkal, perekkel és ítéletekkel, végső soron az 1956-os forradalmat követő megtorlásokkal. S nem csatolták mindehhez az erőszakszervezetek háttérben folyó szakadatlan napi munkáját, amely a népi gondolat elkötelezett hívével szemben az állami szintre emelt ideológia alapján az egyén büntetőjogi felelősségre vonásának lehetőségét teremtette meg. A kép így válik teljessé: állami-párthatározat szintjére emelt ideológiai megbélyegzés, ennek alapján az egyén személyes felelősségre vonása és fizikai ellehetetlenítése s a kettőt összekötő kapocs, a mindennapok megfigyelésének fenyegetettsége. E hármas vetület együttes elemzése természetesen nem nagy találmány, hiszen arra 1957 júniusában maga Kádár utalt egy beszédében: „Minden területen és mindenféle eszközzel harcolni az ellenforradalom, a Magyar Népköztársaság ellenségeivel szemben. Ez az egyik lényeges vonás. Azért mondom, mindenféle eszközzel, mert arra is gondolunk, hogy ennek a harcnak

egy része az, hát úgy mondjam, a szavak csatája, agitáció, a sajtó vonalán folyik, ideológiai harc jellegét ölti. Más tekintetben ez a harc igénybe veszi a proletárdiktatúra minden eszközét: az elnyomást, az internálótábor, a bűnügyi eljárást, a börtönt és a halálbüntetést is, természetesen a halálbüntetést is, ahol ez indokolt.”<sup>3</sup>

### *A Szabó Dezső-kérdés 1945 után, a kommunista diktatúráig*

„Halála óta hallgatunk róla. Úgy az elfeledés csendjével, inkább valami külön hangsúlyú hallgatással, mint ahogy a csevegő társaság elhallgat, amikor váratlanul közéjük toppan, akiről addig beszéltek. Mintha Szabó Dezső jelenlétét a halála tette volna súlyosabbá”<sup>4</sup> – írta Erdei Sándor. 1944-ben, a bombázások idejére előbb csak alkalm szerűen, később állandó lakóként Szabó Dezső a légópincébe szorult. Ebből a pincéből már sohasem szabadult, innen temették el egy konyhaszekrényből összetákolt koporsóban a Rákóczi téren, 1945 januárjában. Azóta várja szabadulását.

Szabó Dezső különös szerencséje, hogy nem érte meg a szovjet hadsereg nyomán érkező kommunisták által hozott „új világot”. Ma már talán nem nehéz elképzelnünk, milyen sors várt volna rá: meghurcoltatások, vádlotti hely valamely koncepciók perben a baloldali és polgári liberális-radikális sajtó lelkes és hangos asszisztálása mellett; feltehetőleg a Németh Lászlóra kiosztott „kútmérgező” kevéssé megtisztelő szerepét ő kapta volna elsőként; valamilyen alagsori cellában nyomorékra veretés, beismerő nyilatkozatokkal, esetleg igény és szükség szerint kivégzés s egy névtelen sírban gyors és megalázó elhantolás. Talán a hazai kommunista vezetők is mélyet sóhajthattak, legalább az ember Szabó Dezsővel nem kellett viaskodniuk, elég volt arra a szellemi hagyaték.

A háború után a Szabó Dezső-kérdés szinte azonnal a viták középpontjába került. A gondolatait, életművét megbélyegző ítélet az 1945-ben bekövetkezett halála után gyorsan megszületett, a kommunista vezetés fontosnak tartotta, hogy még holtában is elítélje. Rákosiék, Révaiék kultúrpolitikájában nem volt számára hely, s ezt a véleményt maradéktalanul osztották a polgári liberális-radikális körök. A kommunista és szociáldemokrata, de lényegében az egész baloldali értelmiség viselkedése kezdetben ugyanakkor némi zavarodottságot mutatott, természetesen nem a kérdés érdemi megítélését, inkább kezelési módját illetően. A dilemma az volt, hogy a teljes elhallgatás módszerét válasszák-e, azon veszélynek az egyidejű vállalásával, hogy eszméi tovább hatnak a mélyben; vagy szóljanak róla a nyilvánosság előtt, mellé téve az életmű elrettentő marxista értékelését. Minthogy a baloldalon ekkor még nem akadt vállalkozó, aki a roppant életműben kellő felkészültséget mutatott volna, kezdetben a blokád alá vételt választották, de teljes vértességgel álltak sorompóba, ha Szabó Dezső munkássága bárhol, számukra nem megfelelő hangsúllyal került szóba. Az 1956-os forradalom ebben a kérdésben is változást hozott, már nem lehetett hallgatni, nyilvánvalóvá vált, hogy az elfojtás ellenére a mélyben tovább hatnak az eszmék, s

Nagy Péter színre lépésével a marxista kritika lehetősége is elérhető közelségbe került, természetesen úgy, hogy Szabó Dezső munkásságának csak morzsáit engedték a nyilvánosság elé. Az érdemi rész, a politikai indíttatású esszéi és tanulmányai, *Az egész látóhatár* és a *Ludas Mátvás Füzetek* nyolcvan számában, az *Előőrshben*, az *Élet és Irodalomban*, a *Magyar Életben* publikált írások teljes anyagából lényegében a rendszerváltozásig semmi meg nem jelenhetett. A marxista irodalompolitika jól bevált módszerét alkalmazta esetében is: úgy vitatkozott az életművel, és marasztalta el, úgy festett képet az alkotóról és műveiről, hogy az olvasó saját maga nem győződhetett meg az állítások valóságáról és igazságtartalmáról, vagyis azt még véletlenül sem vetették a hitelesség próbája alá. S példásan alkalmazta esetében is a megosztás és leválasztás politikáját, amelyet Németh László oly pontosan fogalmazott meg: „...s az utolsó évtized szellemtörténete megmutatta, hogy kell annyi jó erőt: megosztani, szétzilálni, elzülleszteni, kiváditani.”<sup>5</sup>

A jobboldal és a centrumerők politikusai az 1945-öt követő két-három esztendőben túlélésükért folytatták harcukat, a még „élő értékek” megőrzéséért. Németh László, Szabó Lőrinc, Sinka István, Kodolányi János és a többiek – nemcsak ideológiai, de sokszor fizikai és egzisztenciális – mentése elsőbbséget élvezett minden mással szemben, s nem volt erejük Szabó Dezső kapcsán újabb frontot nyitni. Csak egyetlen idézettel szeretném illusztrálni az időszak hangulatát, hogy érezzük, miért is nem válhatott körükben elsődlegessé a Szabó Dezső-kérdés: „Néhány héttel ezelőtt Szabó Lőrinc csúszott át az igazoláson, most Kodolányi és Sinka István jelenik meg a nyilvánosság előtt, abban a hiszemben, hogyha jók voltak a múltban a »Nemzetőr«-nek, az »Összetartás«-nak vagy akár az »Egyedül Vagyunk«-nak, akkor jók lesznek a magyar demokráciának is. Azt is halljuk, hogy Németh László »átmentése« érdekében is akció folyik, hogy ismét utat nyissanak a »mélymagyar« és »hígmagyar« fertőző és fertőzött eszmevilágának.”<sup>6</sup> Ilyen körülmények között a Szabó Dezső-i életmű értékeinek felmutatása olyan feladattá vált, melynek kapcsán a megszólalót hamar diszkreditálták a baloldali véleményformálók, s olyan vitákba sodorták, amelyekhez nem lehetett elegendő energiája és helye a napi politikai harcok és küzdelmek közepette. A jobboldal a függetlenségért és a polgári demokrácia megteremtéséért folytatott élethalálharcában nem tudta a Szabó Dezső-kérdést súlyának megfelelően kezelni. Ennek eredményeképpen csak néhány jó szándékú és jelzés értékű, ugyanakkor határozott nyilatkozatra futotta erejéből, Tamási Árontól, Veres Pétertől, Kovács Imrétől, Várkonyi Nándortól – és a sort sajnos nem tudjuk hosszan folytatni. Hiszen csak azok tudtak nyilatkozni ügyében, akik nem álltak maguk is közvetlen fenyegetettség alatt, így Németh László, Kodolányi János, Féja Géza, Sinka István és a zaklatásoknak kitett népiek jószerével meg sem tudtak szólalni védelmében. A baloldal sem tartotta napirenden a kérdést, de a megnyilatkozásokra azonnal reagáltak, a Népszava vagy a Haladás rendre sorompóba állt ezekben a vitákban.

Ilyen volt a háború utáni legelső emlékezt, amelyet 1945. április 18-án a Zene-művészeti Főiskola nagytermében, a Kisgazdapárthoz kötődő Misztófalusi Köz-művelődési Szövetkezet<sup>7</sup> szervezésében rendeztek. Az ünnepi beszédet Tamási

Áron tartotta, s a műsorban többek között elhangzott az Operaház ének- és zenekarának előadásában a *Psalmus Hungaricus* is, Kodály Zoltán vezényletével.<sup>8</sup> Az a Tamási méltatta tehát az életművet, akit Szabó Dezső oly keményen megtámadott a *Szűzmáriás királyfi* című regénye kapcsán,<sup>9</sup> s aki ezt nem is hagyta válasz nélkül.<sup>10</sup> Felül tudott azonban emelkedni ezen a korábbi nyilvános polémiaán és ezért nem felhőtlen viszonyon, s zászlót bontott Szabó Dezső eszméi mellett, határozottan állást foglalt az életmű vállalhatósága mellett: „Bátorság, emberiség, remény. Ezt a három szót hoztam ki a kertből, melyet Szabó Dezső, mint rengeteg nemzeti vagyont, reánk hagyott. Azért ezt a hármat, mert bátorság nélkül nem volna érdemes tovább magyarnak lenni, oly hosszú és dicstelen gyáva-ság után emberiség nélkül nem is tudnánk tovább magyarok lenni, mert hírnevünket ronggyá rágták az embertelenek, akik magyarnak mondták magukat; reménység nélkül pedig nem tudunk fölkelni, hogy magyarok és emberek lehessünk. Felemelem hát a zászlót, és ráírom a hagyaték három első szavát: bátorság, emberiség, remény.”<sup>11</sup>

Ez a nyílt kiállítás és demonstráció, a Szabó Dezső-i eszmék zászlóra tűzése a baloldal számára elfogadhatatlannak bizonyult. Az ilyen megnyilatkozások ugyanis azzal a veszéllyel fenyegettek, hogy az újonnan berendezkedő közéletben elfoglalják az őket megillető helyüket azok a harmadikutas eszmék és ideák, amelyek nemcsak a nyilas és fasiszta hatalommal és ideológiákkal álltak szemben, de éppoly kimértek és távolságtartóak, sok esetben gyanakvóak voltak a szovjet hatalom által támogatott baloldali, marxista-kommunista világnézettel szemben is. Horváth Zoltán tehát azonnal óvást jelentett be a Szabó Dezsőt magasztaló írásokkal és leginkább az őt méltató emlékeket kapcsán. S bár Horváth ekkor még szót ejtett határozott németellenességéről (néhány hónappal később már tudni sem akart erről), véleménye szerint „Szabó Dezső az úgynevezett »kurzus« idején, az ellenforradalom korszakában híve és mintegy irodalmi ideológusa volt az ellenforradalomnak”.<sup>12</sup> Szemére hányt, hogy nem gyakorolt önkritikát, és nem vizsgálta felül nézeteit, nem vont vissza meghirdetett eszméit. Hogy melyek is ezek az eszmék, azt Horváth pontosan tisztázta: „Az a szellemi légkör, amelynek Szabó Dezső egyik legtehetségesebb képviselője volt, termelte ki Magyarországon a nem kevésbé tehetséges Szabó Lőrinceket és Németh Lászlókat. Ebben a légkörben nőtt ki a fasiszta és félfasiszta írók serege, akik egy tisztábban látó és helyesebben ítélő szellemi vezérlet alapján jobbra hivatottak lehetnek volna.”<sup>13</sup> Ezek az emberek vezekeljenek, fogadják el ezt az „alantas” és „szürke szerepet”, engedjék át – gondolhatjuk, a baloldaliak által kijelölteknek – a vezető szerepet másoknak, vagy vonuljanak vissza a szellemi életből. Ha pedig meghaltak, és „nem járhatják a vezeklés és a jóvátétel termékeny útját, az új magyar közvélemény formálóinak, a bírálóknak s a sajtónak kell megmondani az igazat”.<sup>14</sup> S itt el is érkezünk a formálódó új baloldal hatalomgyakorlásának lényegéhez: hivatalos megmondóemberei és sajtója minősít majd mindenkit, s az igazság ne akarjon önmagától napvilágot látni, ők szállítják azt.

Horváth Zoltán írására a Magyar Nemzet válaszolt,<sup>15</sup> világos határvonalat húzott a Szabó Dezső által megfogalmazott és a német-náci fajfogalom között, rá-

mutatva arra is, hogy a Horthy-korszak kormányainak nemhogy kegyeltje nem volt, de lehangosabb és legeltökéltebb, a nyilvánosságot mindig vállaló és ezért onnan egyre inkább kiszoruló bírálóját és ádáz ellenfelét tisztelheték benne. Így annak a rendszernek sem híve, sem hivatalos ideológusa nem volt, a Bethlen Istvánhoz, Gömbös Gyulához, Darányi Kálmánhoz, Imrédy Bélához, Teleki Pálhoz intézett, az aktuális kormányzatot támadó nyílt leveleivel ezt a látszatot nehezen is tudta volna kelteni.

Szinte ugyanez a polémia ismétlődött meg az 1946. január 13-án a Zeneakadémia Nagytermében tartott emlékest alkalmával, ahol Veres Péter és Darvas József tartott beszédet.<sup>16</sup> A korábbi hangok mellett új színt Fényi Ottónak az Új Emberben megjelent írása hozott, s a keresztény hit és reménykedés jegyében állította negatív fénybe Szabó Dezsőt s az előadókat, akik mintha valamely keresztényellenes, a nyugati keresztény világgal szemben álló álláspontot képviseltek volna. „Csak nem a kereszténységet, Jézus Krisztus hitét nevezi Darvas József idegen szellemiségnek? Mert ha igen, akkor értjük Veres Péternek a hallgatását, hogy miért hallgatnak oly némán és titokzatosan fellépésük óta a vallásról, a kereszténységről. Jézus Krisztusról. Ők idegen szellemiséget látnak a keresztény-ségben, amely elnyomta, megnyomorította a magyar népkultúrát és ennek szabad kivirágzását.”<sup>17</sup>

Bár mint fentebb említettük, a népiek csak igen korlátozottan tudtak a Szabó Dezső-kérdéssel foglalkozni, egyvalakiről, aki ráadásul nem is tekinthető a népi mozgalomhoz szorosan kötődő személynek, kiemelkedő szerepe miatt meg kell emlékeznünk. Keresztury Dezső 1945 után a koalíciós időkben a Nemzeti Pártszövetséghez csatlakozott, és miniszteri tisztséget vállalt, s 1956-ban is részt vett a Petőfi Párt vezetésében. Keresztury mindig is elismeréssel és tisztelettel nyilatkozott Szabó Dezsőről, a háború után szinte azonnal írást szentelt életműve értékelésének. Ennek lényegét nem is annyira önértékében, mint inkább a környezetében kifejtett hatásában látta, abban, hogy a háború előtti hatalom ellenzékének, forrongó rétegeinek adott iránymutatást, termékenyítette meg és forradalmasította gondolkodásukat.<sup>18</sup> Érdemét a Szabó Dezső-kérdésben azonban nemcsak írásai, tanulmányai jelentik, hanem az a tény, hogy ő volt, aki egy bőrröndnyi kiadatlan kéziratot megmentett az enyészettől, elrejtett a Rákosi-diktatúra elől, így többek között neki köszönhetjük, hogy az *Életeim* című mű kézírata ránk maradt, s ugyancsak ő mentette biztos helyre – az általa igazgatott Eötvös-kollégium pincéjébe – Szabó Dezső 13 ezer kötetes könyvtárát is.<sup>19</sup> A kéziratokat végül átadta a Széchényi Könyvtárnak, melyről jelentés is készült a Belügyminisztérium részére. A „Borisz” fedőnevű ügynök – ismereteink szerint Nagy Péter irodalomtörténész – jelentette 1961. június 21-én, hogy a Széchényi Könyvtárban kutatása során rátalált az *Életeim* című Szabó Dezső-kézíratra, amelyet „sokáig Keresztury (sic!) Dezső őrzött, majd adta át a Széchényi Könyvtárnak”.<sup>20</sup> Úgy látszik, aki Szabó Dezső életművével kapcsolatba került, nem vonhatta ki magát a hatalom, a belügyi szervek érdeklődése alól. Így történt ez Keresztury esetében is, hiszen alig egy évvel ezután újabb részletes jelentés született, amelyben Borisz ügynök beszámolt találkozásokról. Ebben megemlítette, hogy Keresztury ingerülten

nyilatkozott Ungvári Tamásról, aki véleménye szerint „provokálja az antiszemita hangulatot”. „Kifakadva és ingerülten beszélt” Károlyi Mihály hamvainak hazahozataláról is, illetőleg Horváth Béla hazatéréséről. A jelentés részletesen tájékoztatta a belügyet a Püski-perről folytatott beszélgetésükről, továbbá megismerkedésük körülményeiről, amely még a negyvenes évek elejére datálható, amikor Keresztury Svájcban élő angol újságírókhoz adott számára ajánlólevelet, mivel az ügynök ekkor Genfben folytatta tanulmányait. A belügy az ügynöki jelentésből azt a következtetést vonta le, hogy Keresztury „több kérdésben ellenséges álláspontot foglal el a párt politikájával szemben”,<sup>21</sup> s arra utasította ügynökét, hogy minél többet beszélgesen vele, tárja fel kapcsolatait, ismerje meg politikai véleményét, felfogását.

E kitérő után szeretnénk világossá tenni, hogy nem tudunk valamennyi megszólalással érdemben foglalkozni, csak az általunk különösen fontos mozzanatokra fordítunk figyelmet. Ilyen súlyponti esemény és a Szabó Dezső-kérdés súlyát érzékelteti Lukács Györgynek a Magyar Kommunista Párt Politikai Akadémiáján 1946. március 2-án tartott, *Népi írók a mérlegen* című előadása. Lukács előadása címével is jelezte, a népi írókat mérlegre kell állítani, s meg kell vizsgálni, nem találatnak-e túl könnyűnek. Ezzel a felütéssel nyilvánvalóan megelőlegezte a baloldali köröknek a népi írókkal s ezen belül is kiemelten Szabó Dezsővel szemben korábban elfoglalt elutasító álláspontját. Így fogalmazott: „A népi írói mozgalom kezdetén Szabó Dezső áll.”<sup>22</sup> S bár köteteket szentelhetnénk Szabó Dezső és a népi mozgalom, népi írók kapcsolatának, az oda- és visszahatások, az egyezőségek és különbözőségeik, a tagadások és elfogadások elemzésére, a lukácsi tézis mélyebb analízisére, annak kimunkálására, hogy e mondat mennyiben pontatlan, félrevezető és téves, mennyiben helyes és tényszerű – most mégis csak a mondat fontosságát emeljük ki. A kommunista irodalompolitikának és egyúttal a politikai vezetésnek ugyanis nagy szüksége volt erre a leegyszerűsítő megállapításra, hiszen Szabó Dezső emberi és eszmei megbélyegzéséből levezethetővé váltak a nemzeti függetlenséget és szuverenitást, a kommunista ideológiát elutasító álláspontok, az organikus nemzeti fejlődést és a parlamenti demokráciát, az európai szabadságjogokat középpontba állító irányzatok lejáratása.<sup>23</sup> A háború után ugyanis rendkívüli összetartó erővel és vonzással színre lépett a magyar politikai közéletben egy olyan, a paraszti rétegeket és az értelmiséget, továbbá a középosztály progresszív elemeit integrálni képes szellemi és politikai mozgalom, amelytől távol álltak az alapvető marxista-leninista elképzelések, és amely egyúttal lával tartotta magát a nemzetközi liberális elvektől is, hatása alá vonva a munkásság jelentős tömegeit. E réteg a világháború befejeződésével előálló hatalmi-politikai vákuumot pillanatok alatt kitöltötte, a Kisgazdapárt 1945-ös, földindulásszerű választási sikerei is ezt jelezték. Ez a fiatal generáció – részben talán öntudatlanul is – politikai ideáiban a kétezres éves görög-római filozófiát és gazdasági-jogi rendszert, továbbá a másfél ezer éves keresztény fejlődést ötvözte a modern alkotmányos berendezkedés, parlamentarizmus igényével, világképe választ adott a kor kihívásaira, mindezt úgy, hogy figyelembe vette a nemzeti hagyományokat és sajátosságokat is. Németh László megfogalmazásában: ezek

a mozgalmak a négyszáz éves magyar radikalizmus legjobb hagyományait, a katolicizmus és protestantizmus nemesebb magyar formáit hozták, s olyan Magyarországot szerettek volna, amely igazságosabb, szabadabb, emberibb, európaibb és istenesebb.<sup>24</sup> A baloldali irányzatok, leginkább a Moszkvából hazatért kommunista vezetők elszoruló torokkal mérhették fel, hogy ez a pártok fölött átívelő eszmerendszer – hiszen a Kisgazdapártban éppúgy jelen voltak képviselői, mint a Parasztszövetségben vagy a Parasztpárt centrumában és jobbszárnyán, a keresztény pártok soraiban – pontosan artikulálja a demokrácia, az emberség és a szabadság, valamint az igazságosság és a szolidaritás addig általuk kisajátított és hamisan zászlajukra tűzött elveit. S e fiatal nemzedék első eszmélésénél ott álltak Szabó Dezső megtermékenyítő gondolatai, bátor szókimondásai, tekintélyt nem tisztelő lázadásai, magyar radikalizmusa, amelyek néha romantikus túlfűtöttségük és túlzásaik ellenére tömegeket tartottak távol a náci és nyilas propagandától, nyitották ki az értelmet és a szíveket egy alapjaiban haladó, a létező kapitalizmus hibáit felismerő, de a kommunizmus megváltó elveit elutasító világkép előtt. A Szabó Dezső eszméivel való leszámolás azért volt különösen fontos és sürgető, mert ezzel súlyos károkat lehetett okozni szinte az egész politikai jobboldalnak és centrumnak. Nem véletlen, hogy olyan nagy tekintélyű baloldali gondolkodó kapta ezt feladatul, mint Lukács György.

Lukács olvasatában Szabó Dezső egy félrecsúszott s Ady valóságos forradalmisága mellett már csak egy zavaros magyar faji megújulás ideológiájának „veszélyes és reakciós” képviselője: „Nála elsősorban már nem a magyar dolgozók felszabadulásáról van szó a hűbéri és nagytőkés iga alól, hanem a magyarok szabadságharcáról a zsidók, a szlávok, a németek ellen. Ezért nála összeszűkül és félregörbül Ady radikális, demokrata, forradalmár vonala.”<sup>25</sup> A fajiság vádjától viszonylag egyszerű vonalvezetéssel jutott el Lukács az ellenforradalom szövetségesének képéig: „De azáltal, hogy Szabó Dezső az okozatot összetévesztette az okkal, hogy elsősorban az okozat ellen harcolt, nemcsak politikailag vált – ideiglenesen – az ellenforradalom szövetségesévé, hanem olyan ideológiát is termelt ki, amely paraszti célkitűzései ellenére, legmélyebb gyökereiben az európai dekadenciával függött össze, amely ezért, Szabó Dezső akarata ellenére, szakadatlan érintkezésbe került kora reakciós világfelfogásaival.”<sup>26</sup> S innen már csak egyetlen – bár az életmű ismeretében szinte hihetetlen – lépést kellett tennie azon ideológus portréjának a megrajzolásáig, aki pesszimista eszméiben a francia forradalom folytatását az olasz és a német fasiszmusban látta. „Ennek a beállításnak szükségképpen az a következménye, hogy Szabó Dezső romantikus antikapitalista társadalomszemlélete bele-torkollik a reakciós világtendenciák áramlatába. A nagy németgyűlölő Szabó Dezső, aki évtizedeken át harcolt a német befolyás ellen, szinte szó szerint a német fasiszmus »világnézeti« álláspontjára helyezkedett...”<sup>27</sup>

Előadásához két hozzászólót kértek fel, Horváth Zoltánt és – talán védelmezőül – Erdei Ferencet. Horváth célratorően és egyértelműen kontrázott Lukács szavaira, a teljes népi írói mozgalmat elmarasztalta, lényegében fasisztának minősítette: „A népi írók, akiknek feladatuk és hivatásuk lett volna, hogy valóban a nép tiszta szemléletét vigyék be a nép kultúrájába, ehelyett az úri vágányra tere-



lődtek, beleestek egy önmagukat tömjénező faji dicsőítésbe és itt kerültek bele végzetes tévedésükbe. Magyarország volt az a speciális ország, ahol a németellenességet összetévesztették a fasisztaellenességgel. Magyarországon voltak németellenes fasiszták és ma is vannak németellenes fasiszták. (*Taps.*) Azon a jogcímen, hogy valaki szembeszállt a németekkel, akár fegyverrel a kezében is, ettől még a legveszedelmesebb fasiszta is lehet (*taps*), a dolgozó nép legveszedelmesebb ellensége.<sup>28</sup> Horváth gondolatvezetése tehát ott folytatódott, ahol Lukácsé befejeződött, kevésbé emelkedett és elvont, sokkal inkább érzelmileg fűtött és némileg demagóg hangnemben. Bár neveket nem említett, nem nehéz azonosítanunk a szöveg szereplőit: a volt németellenes fasiszta nyilván Szabó Dezső (is), a mai németellenes fasiszta (többek között) Németh László és Kodolányi János lehetett. Hozzászólása vállaltan az urbánus álláspont alapján fogalmazódott meg, e nézőpontból bírálta a népi írói mozgalmat.<sup>29</sup> Ameddig Lukács egy integráló szándékú és az önkritikára ösztökélő állásponttal kezelte a népi írókat, addig Horváth – bár ezt a feladatot szóban elhárította magától – valójában igen súlyos ítéletet fogalmazott meg. S míg Lukács csak Szabó Dezsőt aposztrofálta fasisztának, addig Horváth hozzászólásában már ekkor eljutott odáig, ahová a kommunisták csak egy-két év múlva: a teljes népi mozgalmat, a harmadik út követőit fasisztának bélyegezte. „Kialakult egy »harmadik út«. Ezt a harmadik utat értem akkor, amikor azt mondom, hogy németellenes fasizmus. Ez németellenes volt. Elhiszem, hogy jóakarattal magyar népi érdekeket akartak szolgálni. Ma már világosan látjuk, hogy minden egyebet szolgált, csak nem népi érdekeket. De nem az a feladatunk, hogy ma ítéletet mondjunk és halálos ítéletet mondjunk azok ellen, akik tévedtek.”<sup>30</sup> Gondolom, ettől a megnyugtatótól már akkor is sokaknak görcsbe rándult a gyomra, s ízelítőt kaphattak a várható jövőről.

Erdeinek kellett volna ellensúlyt állítania a Lukács és Horváth által előadottaknak, amely feladat elől azonban gyorsan kitért, mondandója elején leszögezve, sem Lukács, sem Horváth Zoltán nem tartott vádbeszédet, s így neki nincs oka mentő körülményeket felhozni: „Papírforma szerint nekem ezen a vitán védőbeszédet kellett volna mondanom, azonban Lukács György előadása nem volt vádbeszéd, hogy védekező szempontokat vagy mentő körülményeket kellene felhoznom. Horváth Zoltán hozzászólása sem vádbeszéd volt.”<sup>31</sup> Előadása ezért, mint ahogyan tényleges szerepe is, érdektelenné vált, vitapartner helyett egy büntetőtárgyalás súlytalan epizodistájává degradálódott.

A jelen írásnak nem célja a Szabó Dezső-i életmű értékelése és elemzése, Lukács és Horváth Zoltán állításai mellett azonban mégsem mehetünk el szó nélkül, talán Erdei Ferenc mulasztását pótolva. Hadd idézzük a korszak egy kevésbé elfogult és kellően mértéktartó gondolkodójának, Bibó Istvánnak megállapítását: „A Szabó Dezső ellen emelt fasiszta vádat érdemes volna pontosabban megformulázni, helyére tenni. Világosan megmondani, hogy Szabó Dezsőnek mind a parasztság kérdésében elfoglalt álláspontjai, mind pedig a magyar patrióta álláspontjai mérhetetlen és teljességgel mértéktelen romantikával voltak terhelve, ugyanakkor leszögezni, hogy a fasizmusból nem volt benne sem hatalomkultusz, sem diktátorkultusz, sem erőszak-kultusz.”<sup>32</sup>

Ilyen előzmények után a Szabó Dezső végrendeletében foglaltak teljesítése – sírja az általa oly kedvelt, mindennapi sétáinak helyszínén, a Gellérthegyen legyen – nem sok reménnyel kecsegtetett.<sup>33</sup> A baloldaliak, nemcsak a kommunisták, de a szociáldemokrata képviselők is, többféle hivatkozással támadták a Szabó Dezső végakaratait támogatókat. Egyfelől érzelmekre ható érvekkel igyekeztek befolyásolni a közvéleményt, mondván, hogy ha a nemzet nagyjainak megfeleltek a temetőben felállított emlékművek, sírok, akkor Szabó Dezső milyen jogon is kívánna magának megkülönböztetett elbánást; másfelől hamar előkerültek azon jogszabályi és fővárosi rendeletekre való hivatkozások, amelyek lehetetlenné tennék e végakaratait teljesítését. A vitában egyetlen dolog nem derült ki, nevezetesen, hogy Szabó Dezső temetése végső soron annak a politikai vitának az egyik fejezete, amelyben a jövő magyar állam berendezkedésének, a magyar jövőt meghatározó eszméknek és ideáknak a megfogalmazása zajlott. Hiszen ennek fényében a szabályokra és közegészségügyi előírásokra való hivatkozás a maga neveltségességében mutatkozott volna. A világ számos pontján találkozhatunk ugyanis hasonló esetekkel, amelyek nem az eltemetett személyek nagyságát és mindenekfelettségét kívánták szimbolizálni, csupán az alkotó különállását, esetlegesen a választott helyhez való különleges kötődését. E kérdésben a Kisgazdapárt Arany Bálint, a Parasztpárt pedig Kovács Imre vezetésével tett jelentős erőfeszítéseket. Különös, hogy épp az a Kovács Imre állt ki határozottan Szabó Dezső végakarata mellett, aki talán a népiek közül a legtávolabb állt tőle személyében és elveiben is. Mégis, bár az életmű ellentmondásait maga is hangsúlyozta, megengedhetetlennek tartotta a sírhely kapcsán kibontakozó huzakodást: „De ilyen különleges pártszempontokat mégsem lehet alkalmazni akkor, amikor a haladó magyar értelmiségi ifjúság egyik legnagyobb nevelőjének sírhelyéről van szó.”<sup>34</sup> A Népszava természetesen azonnal reagált Kovács Imrénél a főváros törvényhatósági bizottsága előtt – ahogy Faragó László fogalmazott – „Szabó Dezső teteme” ügyében mondott beszédére. Faragó a jól ismert baloldali kifogásokkal operált, s az „Elsodort falu”-t minden ellenforradalom, minden rasszizmus, minden hamis és hazug paraszttromantika legnagyobb és legvérgőzösebb, monstre<sup>35</sup> pamfletjének minősítette. Szabó Dezsőt a megbélyegzésre legalkalmasabbnak talált Gömbös-kormányral boronálta össze: „A bethleni konszolidáció, amelynek korrupciósan urbánus vagy urbánusan korrupciós színe volt, jégre tette Szabó Dezsőt, és Szabó Dezső ebben a kisémmizett állapotában maradt egészen addig, amíg el nem jött minden szemét felszínre vetődésének ideje, az antiurbánus, antiemberi, antikultúr Gömbös-korszak.”<sup>36</sup> Olvasatában Szabó Dezső már 1920-ban meghirdette a fasizmus „csinnadrattás, galád és következményeiben végzetes programját”, s megismételte Horváth Zoltán korábban már idézett állítását, mely most már a Szociáldemokrata Párt hivatalos álláspontjává emelkedett, miszerint Szabó Dezső a „magyar ellenforradalom irodalmi apjának”<sup>37</sup> tekintendő. A durva hangvételű kirohanást a Szabad Szó utasította vissza, a szerzőt rosszhiszemű tudatlansággal és ferdítéssel vádolva. A visszautasítást a Népszava sem hagyta szó nélkül, s Faragó állításai és cikkének tónusa ellenére úgy értékelte a szerkesztőség, hogy goromba hangot ütött meg a Parasztpárt lapja. A szerkesztőségi szösszenet ezért – nyilvánvalóan provokatív

szándékkal – még egy lépéssel tovább ment: Szabó Dezső emlékéért Szálasi Ferenc személyével vegyítette, s kijelentette, hogy semmi értelmét nem látják annak, hogy „pártpropaganda céljából Szabó Dezső bomló hulláját felcipeljük a Gellérthegyre”.<sup>38</sup> A Szabad Szónál érzékelték, hogy a polémiát a Népszava itt már olyan hangnemben és érvekkel folytatja, amit nem lehet és nem is szabad követni, ezért a vitát a maguk részéről rövid közleményben befejezettnek nyilvánították.<sup>39</sup>

A kommunisták és a szociáldemokraták ellenállásán az ügy végül is elbukott, s Szabó Dezsőt az ideiglenes Rákóczi téri nyughelyéről majd csak 1949-ben helyezik át a Kerepesi úti temetőbe. Az exhumálásra május 17-én került sor, s a meghirdetett újratemetést május 19-re tervezték. Jellemző módon a demonstrációtól való félelem miatt a tervezettnél egy nappal korábban, a teljes nyilvánosság kizárásával került végső nyughelyére. Az előzetesen meghirdetett időpontban sokan jelentek meg, többek között Veres Péter is koszorúzott volna.<sup>40</sup>

Szabó Dezsőnek az 1945-öt követő és a forradalomig tartó időszakban egyetlen könyve látott napvilágot, *Ének a révben* című regénytörredéke, 1947-ben. Az *Életeim* 1965-ös megjelenéséig ezután már csak az 1957-es válogatás, a *Feltámadás Makucskán*, az *Életeim* után pedig 1979-ben *A kötélt legendája* című elbeszélésválogatás. Az *Ének a révben* regénytörredék még 1928-ban született, s a szerző kívánsága szerint csak halála után jelenhetett meg, a kéziratot a Nemzeti Múzeum Könyvtára vásárolta meg az írótól, majd adományozta úgynevezett zárt letétként az Országos Széchényi Könyvtárnak. Az utószót író Tolnai Gábor, az idők szavát meghallva, temette Szabó Dezsőt, korszerűtlennek mondván regényeit és munkáit: „...a magyar író mindenestül, stílus és tartalom dolgában egyaránt a múlté”.<sup>41</sup> A regénnyel a lapok már alig foglalkoztak, néhány recenziót közöltek csupán, s akik méltatták, azok is óvatosan mertek csak vitába szállni a bírálatokkal: „Szerintünk a »megigésített mondatok« még nem vesztették el varázsukat s nem is porosodtak be. Félreértés ne legyen: nem Szabó Dezső bűneit védelmezzük és mossuk, de erényeit és érdemét. (...) Igenis lehet, sőt kell, hogy átment-sük belőle azt, ami maradandó és hasznos, építő és időtlen.”<sup>42</sup> Ezek az óhajok, ma már tudjuk, elszálltak az ürességbe.

1946 decemberében s 1947 januárjában már folytak a Kisgazdapárt felszámolását előkészítő letartóztatások az úgynevezett „Magyar Közösség” ügyében, mely perben – ha személyesen nem is – képletesen a vádlottak padjára ültették Szabó Dezsőt, mint a mozgalom szellemi atyját. Az általa képviselt eszmeiség az őt követők személyes sorsán keresztül így előbb kapott büntetőjogi minősítést, mint irodalompolitikai értékelést. Szabó Dezső 1945-ös Rákóczi téri temetésén, miután napok óta feküdt holtteste a tér sarkán egy ládában, olyan fiatalok vettek részt, akik nem sokkal korábban szabadultak a nyilas börtönökből, kerültek elő a bujkálásból és menekülésből. A visszaemlékezésekből Kiss Sándort, Horváth Jánost, Rácz Istvánt, Nyeste Zoltánt, Hamza Andrást, Arany Bálintot, Balogh Lajost, Mistéth Endrét, Kádár Gézárt és a búcsúztatót tartó Nagy Gyula református lelkészt lehetett azonosítani.<sup>43</sup> A résztvevők 1945 telén nem gondolták, hogy alig két évvel később szinte valamennyien a magyar demokrácia felszámolására indított koncepciók per vádlottjai lesznek, és súlyos börtönbüntetésekkel, kitelepí-

téssel kell szembenézniük, a szerencsésebbek pedig önkéntes száműzetésbe menekülhetnek. Nem gondolhatták, de szinte törvényszerű volt, hogy azok, akik Szabó Dezső magyar radikalizmusán nevelkedtek, összetűzésbe fognak kerülni bármely diktatórikus kísérlettel és hatalommal, ezúttal a kommunista párttal és a mögötte álló szovjetekkel.<sup>44</sup>

A letartóztatásokat és a Kisgazdapárt szétilálását követően sem a konzervatív jobboldalnak, sem a baloldali erőknél nem kellett további harcokat folytatniuk Szabó Dezső örvén. A jobboldali és centrumerők számára világossá vált, hogy sokkal nagyobb célok semmisültek meg: a polgári demokratikus köztársaság, a többpártrendszeren alapuló államrend és egy független, szuverén Magyarország létrehozásának kísérlete; s mindezzel együtt természetesen a népi mozgalom harmadikutas eszméinek megvalósítására tett erőfeszítések is kudarcot vallottak, mely folyamatban Szabó Dezső elvesztése talán nem is a legfájdalmasabb áldozat volt. A baloldalnak pedig nem kellett tovább ideológiai viták leple alá rejtenie a kommunista diktatúra érdekében folytatott harcát, a politikai ellenfelek közvetlen megsemmisítése és likvidálása után feleslegessé vált jelképeken keresztül támadni a harmadik út és a nemzeti szuverenitás eszméjét.

A letartóztatásokkal egy időben folyt még egy vita, de az a lényegen már mit sem változtatott. A Magyar Kommunista Párt tudományos és művészi előadás-sorozatának keretében a Fészek Klub nagytermében Haraszi Sándor, a Szabadság felelős szerkesztője tartott előadást *Szabó Dezső és a népi romantika* címmel. Haraszi az írói teljesítmény méltatása mellett az életmű káros hatását emelte ki, nevezetesen azt, hogy az a reakciós erőket szolgálta, s bár szemben állt a feudális-klerikális ellenforradalmi középosztállyal, de szemben állt a munkásosztállyal is. Annyi engedményt tett az előadó, amely a korábbi támadásokkal szemben valóban engedményként volt értékelhető, hogy a Szabó Dezső ideológiáját és örökségét átvevő népi mozgalmat két részre osztotta: egy progresszív, haladó és egy, a fasizmus felé tolódtott szárnyra.<sup>45</sup> A hozzászóló Losonczy Géza, a Szabad Nép főmunkatársa nem volt hajlandó azok közé állni, „akik Szabó Dezsőt és követőit fasisztának mondják”.<sup>46</sup> Mind az előadó viszonylagos mérsékelt, mind a hozzászóló baloldali körökben kivételnek számító megnyilatkozása talán valamit előre jelzett ezen személyek későbbi sorsáról, amelyet az 1956-os forradalom utáni Nagy Imre-perben nyertek el. Losonczy előadását a Szabad Szó is tárgyilagosságnak ítélte, s megemlékezett Vass László, a Szabad Szó munkatársának felszólalásáról is, aki igyekezett az életmű értékei mellett érvelni.<sup>47</sup>

E korszak zárásaként meg kell emlékeznünk még egy megszólalóról, akinek nyilatkozata, éppen annak időpontja miatt, jelzésértékű. Illyés Gyuláról van természetesen szó, akit a népiek közül a baloldal leginkább elismert és respektált, s aki 1947-ben határozott és egyértelmű nyilatkozatban állt ki Szabó Dezső mellett: „Kortársaim közt tán én vagyok az egyetlen, aki felett Szabó Dezső dörgő fellegei hatástalanul vonultak el; nem emlékszem, hogy neve előtt tollam valaha csak egy dicsérő jelzőt is elejtett; épp ezért mondhatom tárgyilagosan dicséretére, hogy tavaszi gomolygásai nyomán a jó hajlamoknak is milyen vetése sarjadt az ősi parlagon.”<sup>48</sup>

## *A Szabó Dezső-kérdés forradalom utáni kezelése*

A magyar parlamentáris demokrácia törvénytelen és erőszakon alapuló lefejezését, a miniszterelnök, a kormányzó párt szinte teljes vezérkarának fizikai likvidálását követően beállott hosszú, évekig tartó, szinte töretlen csend után – ahogyan sok másra is – Szabó Dezső életművének újjáélesztésére az 1956-os forradalom utáni idő kínálta az első alkalmat. Írásaiból rövid válogatás jelent meg könyv alakban, s napvilágot láthatott Erdei Sándor azóta híressé vált, „ködszurkáló” esszéje is. A fellángolás kérészéletű volt: a kötet szerkesztője írásbeli figyelmeztetést kapott, s Erdei írása – amely az életműből kívánt tanulságokat levonni, megváltozott körülményeink közé érvényességét visszalopni – kemény visszautasításra talált.

Az újrjáeledő próbálkozásokkal szemben az 1956-os forradalom tanulsága a kommunista irodalompolitika vezetőit újra hadrendbe állította, s Erdei meghurcolása mellett e kérdés általános és generális érvényű rendezését szorgalmazták. A hatalom most már felhagyott a probléma passzív kezelésének módjával. Egy könyvkiadókat értékelő minisztériumi feljegyzés a fentiek szellemében ekképpen értékeli a kialakult helyzetet: „A dogmatizmus elleni harccal egyidőben nem küzdöttünk ugyanolyan erővel a jobboldali nézetek, a revizionizmus ellen. Az Írószövetség és egyes írók nézetei hatással voltak a szépirodalmi könyvkiadókra s főleg a Magvetőre, amely az Írószövetség kiadója volt. Ennek következtében különösen az év első felében hibás, sőt káros könyvek is megjelentek (Eörsi István, Tamási Lajos verseskötetei, Veres Péter *Almáskertjéhez* írt bevezető, Szabó Dezső *Feltámadás Makucskán* című kötet egyes részei stb.), másrészt bizonyos bővítési törekvéseket eltúloztak, s mértéktelenül adták ki a polgári irodalom képviselőinek írásait (pl. Krúdy, a Nyugat kortársai stb.).”<sup>49</sup>

A Szabó Dezső-kérdés rendezése ezért egyszerre több szálon is elindult: egyfelől az élesztők elleni retorziókkal, álláspontjuk kapcsán felmerült sajtóvisszhanggal; másfelől a népi írói mozgalom megbélyegzésére készített *Állásfoglalás*-sal. Ez a többirányú támadás jelentős torlódást is okozott a hivatalos irodalompolitika fórumain, a Kortársban és az Élet és Irodalomban. Így futott össze az Erdei-Szabó Dezső-vita a népi írókról szóló *Állásfoglalás* közzétételével, majd az annak nyomán kialakuló hozzászólás-sorozattal. A közvetlenül Erdei írásához kapcsolódó polémia egyedi alkalmat kínált, hogy a kommunista erők a forradalom leverése után megerősödve határozottan és nyilvánosan – Szabó Dezsőn keresztül – visszautasítsák a népi mozgalom harmadikutas, éppen a forradalom által reális alternatívaként megjelenő eszmevilágát, míg az *Állásfoglalás* nyomán megszólaló „vegyes kar” ugyanezen céltől vezéreltetve általános érvényű iránymutatást rajzolt az ellenségkép pontos meghatározásával, amely kép azután a rendszerváltásig érvényben is maradt.

A népi írókról szóló 1958-as *Állásfoglalás* véglegesen pontot kívánt tenni a magyarság XX. századi történelmének „Szabó Dezső”-fejezetére is: a „nacionalizmussal telített harmadikutaság” ideológiájának bélyegét nyomták az ő és a népi írók homlokára. Az *Állásfoglalás* – vagy ha jobban tetszik: annak szerzője, Király

István – visszanyúlt az „ősforráshoz”, ott folytatta a Szabó Dezső-kérdés taglalását, ahol azt Lukács György 1946-ban megkezdte: „Közvetlenül Szabó Dezső jelentette a legerősebb szellemi lökést a »népi« ideológia kialakításához.”<sup>50</sup> A népi mozgalom Szabó Dezsőtől kapta Nietzsche irracionalizmusát, Barrès aktív „gyökeres” nacionalizmusát, valamint a magyar parasztot középpontba állító faji gondolatát és antikommunizmusát.<sup>51</sup> Ez a néhány mondatos értékelés azért is érdemel külön figyelmet, mert egyfelől ennek alapján ítélték el a népi mozgalom eszmei háttérét, továbbá mivel ez képezte Nagy Péter monográfiájának ideológiai alapvetését, amely lényegében e tételeket boncolgatja, bővítgeti, erősíti és illusztrálja több száz oldalon keresztül.

A kommunista ideológusok az *Állásfoglalás*ban számot adtak azon felismerésükről is, miszerint a „hajófenékre szorítás” nem vezetett eredményre, az elfojtott eszmék tovább „mérgezték” a tömegeket: „A fordulat éve után sem szellemileg győztük le a »népieket«, hanem adminisztratív úton szüntettük meg folyóiratukat, a Választ, s így eszméik, nézeteik tovább éltek és hatottak a felszín alatt.”<sup>52</sup> A Kádár-rendszer ezért taktikát váltott, s a Szabó Dezső-kérdést úgy kívánta megoldani, hogy a gondosan válogatott, „kárt nem okozó” munkáit nyilvánosság elé engedte, és „elrettentő betegségeiről ideológiai bizonyítványt”<sup>53</sup> tett mellé. Ilyen kísérletnek tekinthető a rövidke válogatás, a *Feltámadás Makucskán* című kötet,<sup>54</sup> majd 1965-ben az *Életeim* című önéletrajzi írás, illetőleg az Erdei-féle tanulmány, az azt követő vita és végső soron Nagy Péter munkái, amelyekben megszületett az életműről az a bizonyos „elrettentő ideológiai bizonyítvány”. Természetesen mindemellett légmentesen elfojtották azon kritikái megnyilatkozásokat, amelyek nem a marxista ideológia jegyében kívánták az életmű értékeit számba venni, ezért került Budai Balogh Sándor a kádári rendszer elnyomó és erőszak-szervezetének látókörébe.

Ahogy arra már utaltunk, a forradalmat követő időszak első jelentősebb rekreációs kísérlete Erdei Sándor írása volt, mely egy válogatott elbeszéléskötet előszavaként született. Erdeit még 1956 előtt kérték fel a kötet összeállítására s az előszó megírására, amely azonban 1956 októberéig nem jelent meg. A könyv a forradalom után sem látott napvilágot, jöllehet a szerződést a Szépirodalmi Kiadó 1957-ben sem bontotta fel vele. Az előszót Erdei az induló Kortársnak ajánlotta közlésre.<sup>55</sup> Erdei esszéjének érdekessége abban áll, hogy az éppúgy alkalmas lehetett volna a Szabó Dezső-i életmű marxista kritikán alapuló feldolgozására, mint akár Nagy Péteré, mégsem ez a vonal, hanem Nagy Péteré vált meghatározóvá. Ennek okát feltehetőleg a szerző személyében kereshetjük, de erről később, Cs. Szabó írása kapcsán ejtünk szót. Erdei ugyanis éppúgy marxista nézőpontból értékelte Szabó Dezsőt, mint a többi kritikus, s éppoly negatívan ítélte meg szerepét: „Az osztályharc-elmélet szilárd pallóin állva, Szabó Dezsőt illetően két dolgot biztosra vettünk. Egyik az volt, hogy az a bizonyos Szabó Dezső-i világnézet a neonacionalizmus létráiból és a faji öntudat gerendáiból a heorikus pesszimizmus ácskapcsaival és valamiféle pánindividualizmus (vagy individuál-kollektívizmus?) dróttjaival összetakolva, bizony esendő alkotmány, istenkísértés rajta kőműveskedni.”<sup>56</sup> E rövid bekezdésben Erdei is felsorolta szinte valamennyi vádpontot Szabó Dezsővel szemben, amelyet korábban Révai, Lukács és a ké-

sőbbi támadók is fejére olvastak. A marxista ítéletekkel azonosan marasztalta el életművét, mert az nem ismerte fel helyesen az osztályellentétek valódi természetét, s a munkások és a parasztság kizsákmányolásában helytelenül nemcsak az osztályharcot látta, hanem rámutatott ezen erőknél a nemzettől való idegeniségére és a nemzeti kizsákmányolás tényére is,<sup>57</sup> s Szabó Dezső fajkonceptiója is könnyűnek találtatott mérlegén. Erdei mentségére el kell azonban mondanunk, hogy tagadta azt a hivatalos rangra emelt véleményt, mely szerint Szabó Dezső az ellenforradalom hivatalos ideológusa lett volna: „...mi is számadással tartozunk és tartozunk mindarról, amihez Szabó Dezső révén jutottunk. S nem ellenforradalmi ideológiát kaptunk tőle.”<sup>58</sup> Kárhoztatta önmagát és nemzedékét, hogy bár ismerték a Szabó Dezső munkáiból áradó emberséget, hallgattak, amikor annak romjaival együtt az egész Szabó Dezső-i életművet eltemették. Ezek a pozitív megnyilatkozások is elegendőek voltak arra, hogy Erdei a kommunista vezetés előtt hiteltelenné és vállalhatatlanná váljék. Bölöni György az Élet és Irodalom vezércikkében Erdei Sándor írását egyenesen a népi ideológia zászlóbontásaként értékelte, amellyel szemben eljött az ideje az ideológiai harcnak, s a szerzőt Szabó Dezső „fasiszta jellegű, az emberevő fajelmélettől, vérmítosztól és nacionalizmustól keresztül-kasul áthatott ideológiájának” rehabilitálásával vádolta.<sup>59</sup>

A vitát<sup>60</sup> terjedelmi okok miatt nem tudjuk, a fentiekhez hasonló tartalmú megnyilatkozások színvonala miatt pedig nem is kívánjuk részletesen nyomon követni, ezért csak a lezáró összegzés fontosabb megállapításaira térünk ki. Ez igyekezett a szélsőséges álláspontoktól elhatárolódní, így Szigeti Józsefnek az Élet és Irodalomban megfogalmazott,<sup>61</sup> a Szabó Dezső-kérdés nyilvánosság előtti felvetésének szükségtelenségét, sőt továbbra is megakadályozandóságát hangoztató véleményétől. Szigeti írására az emigráció is reagált. Méray Tibor arra emlékeztette olvasóit Szigeti cikke kapcsán, hogy a Szabó Dezsővel és Erdei Sándorral szemben megfogalmazott kritikái éppen az ő szájából mennyire hiteltelének, hiszen a háború idején Szigeti nacionalistább volt Szabó Dezsőnél, s ő volt az, aki 1943–44-ben Horthy-öszöndíjjal Németországban tartózkodott. „Mikor ez a köpönyegforgató karrierista fasizmussal vádol bárkit is, legfeljebb a józlású emberek gyomra kavarog. Mikor viszont a nemzeti függetlenség föladásáról szól, akkor le a kalappal: ebben szakember. Egyaránt elárulta az országot a német és az orosz gyarmatosítóknak.”<sup>62</sup>

A vita és így az összegzés is újból ráirányította a figyelmet arra – amit az *Állásfoglalás* korábban megfogalmazott –, hogy nem tekinthető elégséges megoldásnak az életmű hermetikusan elzárása, annak marxista igényű kritikáját kell adni: „...nem elemeztük marxista gondossággal az olyan eszmei problémákat, mint amiket a Szabó Dezső életműve hordoz; ahelyett, hogy eszmei harcban legyőztük volna, szó szerint véve is »ad acta« tettük őket.”<sup>63</sup> Egyszersmind megfogalmazták azt a véleményt is, hogy Erdei tanulmánya, bár a Szabó Dezső-i ideológiát kívánta a marxizmus ideológiájával összebékíteni és ezáltal korszerűsíteni, helytelen felfogást tükröz, mert egyfelől ezáltal az eredeti gondolatok is napvilágot láthatnak, ami önmagában komoly veszélyeket rejt magában, másfelől mert ez az összebékítés eleve kudarcra van ítélve. Ismerjük el, hogy mindkét megállapítás helytálló, azaz a Szabó Dezső-i életmű összebékítése a marxista eszmék-

kel valóban lehetetlen vállalkozás; s az esetlegesen nyilvánosságot kapó gondolataival való vita valóban veszélyesnek minősülhetett, különösen az 1956-os októberi forradalom közeli árnyékában. Mindezek miatt Erdei írását helytelen szemléletű és ártalmas munkának nyilvánították, s ez mind a készülő Szabó Dezső-válogatás, mind az Erdei által szorgalmazott, az életmű értékeit is felmutató nyilvános vita, mind magának Erdei Sándornak későbbi sorsát<sup>64</sup> egyértelműen eldöntötte és előrevetítette.

Az Erdei-vitára Cs. Szabó László is felfigyelt, külön tanulmányban értékelte a jelenséget. Írását több okból is ki kell emelnünk, hiszen az emigrációban is ritkaságnak számított a Szabó Dezső ügyében történő felszólalás, illetőleg Cs. Szabó dolgozata számos probléma megvilágításában kulcsfontosságú, és a szerzőhöz méltóan fajsúlyos.

Cs. Szabó Erdei valódi szándékát, amely a magyarországi vitában lényegében érintetlenül maradt, ekképpen definiálta: „Erdi Sándor halottévbresztő, hosszú tanulmányt írt egy kiadásra tervezett elbeszélésgyűjteményhez, s a kötet megjelenése előtt vitára bocsátotta a Kortárs januári számában. Találóbbr lenne »kifüstölésnek« mondani a nevezett írást, mert az a bevallott szándéka, hogy kifüstölje, kiűzze a fiatalok eszméletéből az ott bujkáló *ördögi* Szabó Dezsőt, s megtartsa bennük az *angyalit*, aki »billegő világnézeti állványzaton pallérokodva« Erdei Sándor szavával »igaz emberséget is épített.«<sup>65</sup> A Szabó Dezső-pert, ahogyan Cs. Szabó nevezte a vitát, a Paszternák-üggyel állította párhuzamba, annyi különbségtétellel, hogy míg Paszternák esetében a cenzorok a kézirat jeltelen elföldelése mellett döntöttek, addig Magyarországon „nyilvánosság elé került a harc, nyomtatott betűkben folyt a csavaros elmélkedés arról, hogy mi lenne üdvösebb a pártra”.<sup>66</sup> Cs. Szabó örök igazságot fogalmazott meg Szabó Dezső örvén e kérdésben: „a mindenáron elnémítók még nem jöttek rá, hogy régimódi taktikájuk által válogatás nélkül megdicsőül jóformán valamennyi eltüntetett holt vagy élő ellenfelük; a nyílt s szinte nyugati értelmű vita újfajta hívei pedig még nem tudják, hogy a független magyar elmék ma már a józanul hangzó és türelmes látszatú kommunista ítélettel szemben is hitetlenek.”<sup>67</sup>

Erdi írása kapcsán lényegében a mai napig Cs. Szabó az egyetlen, aki ki mondta, hogy a mindenki által – a Szabó Dezső-émlékkönyv szerzői is így emlékeznek meg róla – kiválónak tartott – ahogyan Cs. Szabó fogalmazott, rehabilitációnak kikiáltott – tanulmánya „éppen olyan messze megy Szabó Dezső elmarasztalásában, mint Erdei bírálói”, s a szerző lényegében Szabó Dezső eszméit a marxizmus rideg és fegyelmezett értelmi tételeivel kívánta összebékíteni.<sup>68</sup> Miért keltett hát akkora felháborodást Erdei tanulmánya? Cs. Szabó szerint a dühöt egyfelől személye váltotta ki, mert köztudottan Nagy Imre híve volt, s Szigeti József már írása címével is – *A nemzeti kommunizmus őskeresése* – ezen irányzaton kívánt ütni Szabó Dezső ürügyén. Másfelől a tudatos és tudat alatt fészkelő indulatok fokozták ezt a dühöt Szabó Dezsővel szemben: „Szabó Dezső bátorsága a *búszas* és *negyvenes* években az ő [a moszkovita és a hazai kommunisták – P. B.] jelentéktelenségükre vet fényt, arra, hogy egyszerűen sehol se voltak. Hiszen e kínos igazság regényesített szellőztetése miatt rontott Révai József Déry Tiborra 1952-ben! Ő aztán csak tudhatta, miről van szó, maga is tisztos távolban



lapítván attól a társadalomtól, amelyet Szabó Dezső Budapest szívében tehetetlen, de vakmerő átkaival teleszórt. Mélyen a tudatküszöb alatt ezt a bátorságot gyűlölik benne a kommunisták, akik olyan fene bátrak a mindenfajta társadalmi és egyéni halottrugdosásban.”<sup>69</sup> Cs. Szabó a vita diagnózisa, a Szabó Dezsővel szemben megnyilvánuló gyűlölet okainak számbavétele közben elképesztő pontossággal foglalta össze eszmerendszerének lényegét, és mutatta fel jelentőségét, néhány sorban kis magyar történelmet körítve mondandójához: „De gyűlöletüknek van egy tudatos világnézeti éle is. Szabó Dezső valóban a »harmadik út« szellemi apja. A magyar nép egyaránt visszaborzadt a fasizmus és kommunizmus uralmától s általában minden emberáldozó, vérengző rendszertől, amely akasztat. Megkapta a nagy védőoltást a faji és vallási türelmetlenség ellen még a török hódoltság közös szenvedései alatt. Katolikusok és protestánsok jó viszonya és nyájas szomszédsága különösen a vegyes felekezeti falukban ennek a harmadik útnak volt a hosszú gyakorlati előkészítése a nép mindennapi lelki életében. Szabó Dezső haláláig ellensége volt az osztályharcnak, csavaros ideológiai nyelven szólva »magyar integrálódás«-t akart. Zavaros indulatlávákkal lövelte ki magából gondolatait a parasztmisztikába vesző harmadik útról, de az ösztöne egyáltalában nem volt ködös és zavaros, hiszen azon az elképzelt úton keresett kijáratot egy függetlenségre áhító kis nép két zsarnokság közt a maga megmentésére.”<sup>70</sup>

Természetesen érzékeltette az író hibáit és korlátait, olvashatatlanak ítélve munkáinak javát, türelmetlenségét, az alázat hiányát, az anyaggal szembeni fegyelmezetlenségét hányva szemére. De mégis, Erdei Szabó Dezső eszméinek élesztésére tett kísérletét úgy értékelte, hogy a magyarság függetlenségét, szellemi integritását és szuverenitását célozta. „Attól indultak fel, hogy Erdei Sándor, aki elsősorban mégis magyar s csak azután kommunista, vissza akart vezetni a fényre egy embert, aki elrettentő írói gyöngékkal megverve, zavaros eszmék közt rajongón szerette a magyar népet. Magyar összeesküvés volt a kísérlet, akármilyen ártalmatlan, akármilyen fegyvertelen is.”<sup>71</sup>

A Kortársban folyó polémiaival egy időben Nagy Péter már dolgozott a Szabó Dezső-monográfián, s egy résztanulmánya kapcsán az Irodalomtörténeti Intézetben vitát is rendeztek, amelyről az Irodalomtörténeti Közlemények beszámolólt közölt, Nagy Péter tollából. Ebben „elismerték a tanulmány úttörő jelentőségét és meggyőző erejét”,<sup>72</sup> s a hozzászólók kiemelték a szerző véleményének „árnyaltságát”, azt a törekvését, hogy Szabó Dezső „életművében, gondolataiban elválassza az értéket az értéktelentől”. Nagy Péter munkái és a készülő monográfia egyes részei a kommunista értékítéletek után sok újat nem hoztak. Az életmű feldolgozását ugyanazon premisszákra építette, amelyeket a kommunista irodalompolitika prófétái korábban meghatároztak: egyfelől az életmű súlyos antiszemitizmustól való terheltségének vádja, másfelől a sajátos magyar harmadik út filozófiájának tagadása, amely a szocializmus és a nyugati típusú kapitalizmus közötti kényszerű választást mint egyedüli lehetséges viselkedési formát elutasította. Mindezt Nagy Péter bőségesen körítette Szabó Dezsőnek, az embernek a lejáratásával, rosszízű megjegyzésekkel alakítva ki egy rendkívül kedvezőtlen képet, mely szerint művének hőse lusta, gyáva, csúnya és emberi tulajdonságait tekintve ellenszenves figura. Mindez akár igaz is lehetne, de – tehetnénk fel a

kérdést – van-e jelentősége az életmű értékeinek mérlegelése során? Könyvének utolsó oldala bármiféle elemzésnél többet mond Nagy Péter álláspontjáról és mondanójáról: „1945 januárjában halála az egyén véletlene, de a történelem logikája volt: pusztulnia kellett azzal a világgal, amelynek szülötte volt, s amellyel egész élete harcát vívta: e világ vérbe és üszökbe hullásával az ő élete is értelmetlenné vált. (...) Az ezután következő vitákban, harcokban és viharokban Szabó Dezsőnek szerep nem juthatott; ha eszméi még éltek és hatottak, hamu alatt lappangtak kedvező szélre várva, hogy új lángra kapjanak – csak a rosszfajta ösztönök, a parlagi magyarkodás, a ráció és a nem vizsgált félliberalitás, amelyben műve, emléke élt. (...) Akár tudta, akár csak érezte: ez a kísérlet is üszkös rommá változott a második világháborúban; ha valaha volt valamilyen megvalósulási lehetősége, akkor végleg és visszavonhatatlanul megszűnt. Annak, aki életét erre a hitre tette, ezzel együtt pusztulnia kellett, s pusztulása szerves része volt a körülötte tomboló tragédiának.”<sup>73</sup> Ebben az alig háromnegyed könyvoldalon háromszor szerepel a *pusztulás* szó, s az egész értékelésre az elmúlás, az értelmetlenség, a megszűnés képze nyomja rá bélyegét. Nagy Péter és a kommunista irodalompolitika és eszmetörténet ezt szerette volna látni, a kis híján hatszáz oldalas könyv minden mozzanatában ezt kívánta sugallni.

Az *Állásfoglalás*nál és az életmű hivatalos feldolgozásánál maradvá hadd fűzzek egy megjegyzést a népiek és a kommunisták közötti szövetségszövetségi politikát hangsúlyozók véleményéhez is. Tisztán kell ugyanis látnunk, hogy az *Állásfoglalás*, amely egy eszmei-politikai, ideológiai mozgalom totális megbélyegzése és elmarasztalása volt, a Budai Balogh Sándorral szemben lefolytatott büntetőeljárásban kriminalizálódott az egyén szintjén, azaz az állampárt az elvi, a kollektív büntetőtételeit, megfontolásait azonnal aprópénzre váltotta az egyes emberrel szemben. A Belügyminisztérium, amely az *Állásfoglalás* megállapításait folyamatosan evidenciában tartotta, szinte állandóan készenlétkben állt az újabb, népiekkel szemben indítandó büntetőeljárásokra. A Budai Balogh Sándorral szemben lefolytatott eljáráson túl erre példa a Zsigmond Gyuláék, Püski Sándorék 1962-ben zajló, súlyos szabadságvesztésekkel záruló pere.

### *A Budai Balogh Sándor-per*

A Püski-perrel szoros kapcsolatban álló,<sup>74</sup> eddig kevésbé ismert Budai Balogh Sándor-ügy nyilvánvaló célja a kádári rendszerre legveszélyesebb ellenséges csoportosulásnak, a „népi írók polgári szárnya hátszágának” szétmorzsolása volt, s az ezzel egyidejű támadás az emigrációval kapcsolatot ápoló és Szabó Dezső szellemi és tárgyi örökségét őrző, a kommunista renddel nyíltan szemben álló népi értelmiség ellen.<sup>75</sup> Püskiék pere tehát nem egyedi felbuzdulás eredménye, s mindazon történelmi elgondolásokkal szemben, amelyek ezen eljárások esetlegességét vagy éppen a belügyi szervek túlkapasát kívánják előtérbe állítani, azt állítjuk, hogy a belügy a maga módján és eszközeivel éppen az *Állásfoglalás*ban megfogalmazott elvek végrehajtását szolgálta, és igyekezett az ebbe

vonható személyi kört a lehető legszélesebb ívben meghúzni. „A népies írók tábora helyzetüknél, befolyásuknál, súlyuknál fogva jelenleg az irodalmi front legegységesebb rétegét s a párt irodalompolitikájával szembenállók legerősebb góciát képezi. Annak megállapítása, hogy a népies írók közül kik a ténylegesen tudatos ellenséges személyek, kik irányítják a népies írók megmozdulásait, kik sarkallják a népieseket egyre inkább a párt és az állami vezetés ellen – elsőrendű feladatunk. A népies írók körül igen széles, volt fasiszta, ellenséges személyekből összetevődő udvar található. [...] Feladatok: 1. a harmadikutas ideológia terjesztőinek felmérése, 2. a tudatos ellenséges személyek felkutatása és leleplezése, 3. a népieseket körülvevő udvar szétbomlasztása, 4. a népiesek nyugatra vezető szálainak felderítése és felszámolása.”<sup>76</sup> A Budai Balogh Sándorral szembeni eljárás egyidejűleg szolgálta szinte valamennyi, a belügy által megfogalmazott célt, hiszen a célszemély kétségkívül a harmadikutas ideológia elkötelezett híve volt, s mint ilyen, ellensége a fennálló rendszernek, s amint majd később látjuk, nyugati körökkel fenntartott kapcsolatát is joggal feltételezték.

Így Püskiék peréhez szinte gondolkodás nélkül kapcsolták a Balogh Sándor, az Írószövetség könyvtárosa ellen indított büntetőeljárást, aki Szabó Dezső munkásságának hivatott kutatója volt, s módszeresen gyűjtötte az író tárgyi emlékeit, felkeresve a vele kapcsolatban állókat, hogy visszaemlékezéseiket rögzíthesse. Balogh ezen az úton jutott el Zsigmond Gyulához, majd később az ő ajánlásával Püski Sándorhoz, aki a háború előtt kiadója volt a háromkötetes Szabó Dezső-tanulmánygyűjteménynek, *Az egész látóhatárnak*,<sup>77</sup> s aki rendelkezésére bocsátotta annak kiadói szerződését és levelét.<sup>78</sup>

Némely szerzők szerint Balogh Sándor a Zsigmond–Püski-ügyben került a nyomozók látókörébe mint a harmadikutas eszme egyik szellemi megalapozójának híve, vele szemben ennek kapcsán indították el a megfigyelést és a büntetőeljáráshoz szükséges adatgyűjtést.<sup>79</sup> Balogh azonban Püskivel csak 1961 végén vette fel a kapcsolatot, így joggal feltételezhetjük, hogy nem vagy nem csupán a Püski-ügy miatt került a titkosszolgálat látókörébe. Egy ügynöki jelentés is ráírnyíthatta a belügy figyelmét: „Szabó Dezső tanulmányai ügyében további alapanyagokat keresve Kristó Nagy István, a Magvető lektora felvetette: ő úgy tudja, hogy Balogh Sándornak, az Írószövetség könyvtárosának komoly Szabó Dezső-dokumentumgyűjteménye van, mivelhogy titokban az is Szabó Dezsővel foglalkozik. Ennek alapján »Borisz« megkereste munkahelyén Balogh Sándort, akit korábban nem ismert.”<sup>80</sup>

Balogh a fent írt megkeresésre ingerülten és elutasítóan reagált. Az ügynökkel folytatott beszélgetés során Balogh úgy értékelte a helyzetet, hogy a kádári diktatúrában „Szabó Dezső életét őszintén és az igazságnak megfelelően értékelni nem lehet, tekintve azt, hogy ehhez politikai változásra volna szükség”.<sup>81</sup> Másfelől ekkor már ismertek voltak az ügynöknek Szabó Dezső munkásságáról megjelent írásai,<sup>82</sup> amelyekről Baloghnak, aki szemben állt a marxista értelmezéssel, határozott elutasító véleménye volt, amelyekre tekintettel nem kívánt segítő kezdet nyújtani Szabó Dezső további lejáratásához és munkásságának marxista értelmezéséhez. Nagy Péter ekkoriban már a Szabó Dezső-monográfiájához gyűjtöt-

te az anyagot, ahogyan egyik jelentésében fogalmazott, „most kezdí meg harmadik Szabó Dezső-kötetének feldolgozását, és év végén kívánja azt megírni, s 1962-ben ezt doktori disszertációként felhasználni”.<sup>83</sup> Ismereteink szerint az ügynök nemcsak Baloghot kereste fel, de Szalatnay Rezsőt is felszólította a birtokában lévő anyagok rendelkezésre bocsátására,<sup>84</sup> illetőleg András Kurta János szobrásznál tett látogatásáról, az ott elhangzottakról is – a szobrász kifejtette, mennyire nem ért egyet a Nagy Péter tanulmányaiban megfogalmazott marxista értékeléssel – híven beszámolt.<sup>85</sup>

Nagy Péter Balogh határozott – és mint a későbbi események igazolták, vakmerő – elutasítását rossz néven vette, sehogy sem fért ugyanis a fejébe, hogy a lábjegyzet kínálta hírnéven és a forrás szolgáltatójának fizetett némi készpénzajánlaton miért nem kapott. Tényként jelentette ezért tartótisztjének, hogy „Balogh ellenséges beállítottságú személy”, s „szinte biztosra veszi, hogy Balognak kapcsolata van a Szabó Dezső Emlékbizottsággal, sőt azt is, hogy a Szabó Dezső Emlékbizottság esetlegesen anyagi támogatásával gyűjtötte össze anyagait”.<sup>86</sup> „Balogh Sándor ellenséges beállítottságát és anyagi függőségét bizonyítja, hogy nem harapott a felkínált lehetőségekre sem. Nem kapott azon, hogy ő mint névtelen könyvtáros egy tanulmány kapcsán a köztudatba kerülhetne, és ezzel előkészíthetné saját Szabó Dezső-kutatásai megjelentetését, továbbá kis fizetése mellé munka nélkül pár ezer forintot kereshetett volna, ami szintén szokatlan.”<sup>87</sup> A jelentés valószínűleg megtette hatását, a politikai rendőrség Baloghot ellenséges beállítottságú személyként nyilvántartásba vette, aki feltehetőleg még az emigrációval is kapcsolatot tart fenn: „Feltétlen megérdemli, hogy a Harmadikos-ügy keretén belül megvizsgáljuk személyét.”<sup>88</sup> Budai Baloghról a nyomozás megállapította, hogy egy Szabó Dezső-monográfián dolgozik, az összegyűjtött anyagot, kutatási eredményeit kartotékolta, s kéziratárként rendezte.<sup>89</sup> Már ekkor felismerték, hogy az iratok elkobzása és lefoglalása érzékenyen érintené a kutatót és a kutatás további folytatásának lehetőségét is. Bár Budai Balogh ügye kezdetben összekapcsolódott a Püskiékével, később leválasztották arról, és „Szellemidézők” fedőnév alatt külön eljárás keretében folytatták ellene a nyomozást.

Budai Balogh Sándor ügye azonban nem Püskiéken vagy az ügynöki jelentéseken múltott, bár a kutatások adatai alapján ma már megállapítható, hogy az ügynöki jelentések nagyban hozzájárultak Balogh Sándorék letartóztatásához,<sup>90</sup> sőt maguk a letartóztatottak meggyőződése is az volt, hogy az évek óta gyűjtött anyagok elvitelében és a feljelentésben Nagy Péter játszott szerepet.<sup>91</sup> Ha szabad így fogalmaznunk: sorsuk elkerülhetetlen volt. Az a tény ugyanis, hogy egy hiteles és előítéletektől mentes Szabó Dezső-képet kívántak felmutatni, önmagában elegendő ok volt a kommunista diktatúrával való összeütközéshez. A belügy már 1962 februárjában javaslatot készített elő az ellenséges aknamunka félbeszakítására, amelyben külön kiemelték, hogy a gyanúsítottak tevékenységet folytatnak Szabó Dezső népszerűsítésére, műveinek összeszedésére és azoknak a New Yorkban működő Szabó Dezső Emlékbizottsághoz való kijuttatására. E javaslat keretében fogalmazódott meg az is, hogy Budai Balogh Sándort – egy négyfős

csoport keretében – mint a magyarországi Szabó Dezső-kultusz legfőbb megalapozóját letartóztassák.<sup>92</sup> E készülődés nyomait fedezhetjük fel a Püskiék ügyében egyszerre tizenöt személynél tartandó házkutatás operatív tervében is, hiszen a későbbi Püski–Zsigmond-perben érintett személyek mellett célszemélyként szerepelt többek között Budai Balogh Sándor, Berkes Lídia és Kardos Ernő is.<sup>93</sup> Náluk egyértelműen a Szabó Dezsőhöz kötődő iratokat, Kardos Ernőnél a Szabó Dezső Emlékbizottsággal, továbbá magával Szabó Dezsővel kapcsolatos kéziratokat, anyagokat, Berkes Lídiánál a Szabó Dezsőről készülő tanulmányokat, jegyzeteket, kéziratokat keresték.

Az operatív tervnek megfelelően Budai Balogh Sándornál és Berkes Lídiánál 1962. március 16-án éjjel házkutatást tartottak, s teherautónyi iratot, dokumentumot szállítottak el. Ugyanekkor Budai Balogh munkahelyén, a Magyar Irodalmi Alap Könyvtárában is megfordultak a nyomozók. Budai Balogh lakására az USA-ból érkezett, Szabó Dezsővel kapcsolatos levelezésért, munkahelyére egy 1926-os kiadású, magyar nyelvű *Mein Kampf* könyvért mentek. A házkutatás csak részben ért célt, mert a leveleket – s számtalan egyéb Szabó Dezsőhöz kötődő anyagot<sup>94</sup> – megtalálták, a „titkos munkahely-át kutatás” során jelzett, az íróasztalának bal oldali külső fiókjában keresett Hitler-könyvet azonban nem.<sup>95</sup> A házkutatási anyagot értékelve a belügyi szervek megállapították, hogy Budai Balogh és Berkes Lídia valóban Szabó Dezső életéről és munkásságáról szóló monográfia előkészítésén dolgozott, s a lefoglalt anyagokból megállapítható volt, hogy igyekeztek minden olyan személlyel kapcsolatot teremteni, aki megítélésük szerint könyvükhöz megfelelő anyagot tud szolgáltatni.<sup>96</sup> A lefoglalt iratok nagy részét – közte a 65 csomag jegyzetet, 300 levelet, 67 Szabó Dezső-kötetet, jegyzetfüzetet – később a nyomozási iratok szerint megsemmisítették, miután Budai Balogh kijelentette, hogy „az alább felsorolt anyagokra nincs szükségem, azok megsemmisítéséhez hozzájárulok”.<sup>97</sup> A házkutatást követően – ügynöki jelentésekből tudjuk – Berkes Lídia egyértelműen azonosította az ellenük foganasított cselekmények kiváltó okát, nevezetesen a Szabó Dezső-életművel kapcsolatos tevékenységüket, s az események mögött Nagy Pétert gyanította. Mindketten eltökéltek maradtak azonban, s egymás közötti beszélgetésükben megerősítették, nem bánták meg eddigi munkájukat, s ha lehetőségük lesz rá, újrakezdik. Budai Balogh a házkutatásról értesítette Püskinét, így próbálva tájékoztatni a letartóztatottakat a nyomozás lehetséges irányairól.<sup>98</sup>

Bár a tervekben felmerült annak lehetősége, hogy ekkor őt is letartóztatják mint a Szabó Dezső-kultusz egyik fő alapozóját,<sup>99</sup> ez elmaradt, ellentétben Püski, Zsigmond és Bodor őrizetbevételével, akikkel szemben azt a házkutatásokkal egyidejűleg foganasították. Sokáig azonban őt sem hagyták szabadlábon, 1962 júliusában javaslatot tettek – s egyidejűleg foganasították is – Budai Balogh előzetes letartóztatására. Berkes Lídia szabadlábon védekezhetett, természetesen őt is gyanúsítottként hallgatták ki. A nyomozás június végére jutott a lefoglalt anyagok olyan szintű feldolgozásáig, amikor hivatalosan is megállapíthatták, hogy Budai Balogh és Berkes Lídia már 1958 óta egy Szabó Dezső életével és munkásságával foglalkozó tanulmány elkészítésén dolgoztak, amelynek elősza-

va a nyomozóhatóság számára elegendőnek látszott a bűncselekmény alapos gyanújához, hiszen Budai Balogh ebben az előszóban szakított a marxista értékeléssel, s a pártideológiától független és szabad mérlegelésű portrét kívánt rajzolni. Ezt a hatóságok már önmagában ellenforradalmi cselekedetként értékelték: „Ebből kiderült, hogy a tanulmányt ellenforradalmi céllal, egy általuk várt rendszerváltozás esetére készítik el.”<sup>100</sup> Az *Előszóban* Budai Balogh az ügynöki jelentésekből is ismert véleményét fogalmazta meg, nevezetesen: bár nem időszzerű Szabó Dezső méltatása, mégsem térhet ki a feladat elől, hiszen tizenkét évnyi hallgatás után hamis színekkel igyekeznek megfesteni az életművet. „Úgy gondolom, hogy a Szabó Dezső-probléma 1957–1958-ban nem azért került hivatalosan napirendre, hogy a nagy magyar szellemnek igazságot szolgáltatassanak, hanem hogy végképp bemocskolják, és akik nem ismerik eléggé tanításait, kiábránduljanak a nagy gondolkodó eszméiből. Tudom és vallom, hogy Magyarország jelenlegi állapotában nem képes szabadon és függetlenül mérlegelni nagyjai életművét, de hiszem, hogy eljön az idő, amikor Kossuth Lajostól Szabó Dezsőig őszintén és egész értékelést kap a nemzet, nem titkolva hibáikat és nem bagatellizálva erőnyeiket.”<sup>101</sup>

Bár a nyomozás egyértelműen a Szabó Dezső-kutatás miatt indult Budai Baloghhallgal szemben – a házkutatás előkészítése erre nyilvánvaló utalást tartalmazott –, a célzott anyagon kívül számos egyéb kompromittáló iratot találtak a nyomozók. A lefoglalt dokumentumok vizsgálatából megállapíthatóvá vált, hogy Budai Balogh nemcsak hogy a Szabó Dezső-életművel foglalkozik, de élesen szemben áll a Kádár-rendszerrel, amit a kihallgatások során sem rejtett véka alá. Szorult helyzetében az 1956-os forradalmat mindvégig „spontán népfelkelésnek” nevezte, s kitarzott azon álláspontja mellett, hogy az 1956-os eseményeket nem lehet ellenforradalomnak minősíteni, sőt, a kihallgatások alatt mindvégig Nagy Imre hívének vallotta magát. Ennek a szembenállásnak találták meg azután írásos nyomait, Budai Balogh rendszerellenes verseit, így a forradalom leverésére emlékező *Magyar Mártárhoz* címűt. Ráleltek a hetvenes–nyolcvanas évek magyar szamizdatjának őseit, a szabad véleménynyilvánítás fórumát megteremtő „évkönyveire” is, amelyek aztán – pontosabban az abban foglaltak – az egyik fő vádponttá váltak. Budai Balogh és Berkes Lídia ugyanis 1958 tavaszán elhatározták, hogy naplószerűen lejegyzik a velük történeteket, majd legépelik, és könyv alakba kötetik. Így készült el az *Első Évünk*, a *Második Évünk* és a *Harmadik Évünk*, továbbá az ezer kérdésre választ adó *Véleményünk* című kötet. Természetesen ezeknek az anyagoknak nagy része izgató tartalmú volt, ahogyan Berkes Lídia kihallgatásán a nyomozó fogalmazott: ezekben az iratokban „a legaljasabb módon gyalázzák a Magyar Népköztársaságot, és izgatnak a fennálló társadalmi rend ellen”.<sup>102</sup>

Nyomára bukkantak azon névtelen leveleknek is, amelyeket Budai Balogh és Berkes Lídia olyan személyeknek írtak, akiknek munkássága véleményük szerint valamely módon hátrányosan érintette Szabó Dezső életművének alakulását. Így kapott „Kedvesen hülye Petár fiam” megszólítással Nagy Péter, „Vén szógám Szefer” megszólítással Bohuniczky Szefer író<sup>103</sup> – mindkettő Szabó Dezső-aláírással –, illetőleg Földeák János és Dobozy Imre levelet. A két elsőként említett sze-

mély esetében a Szabó Dezső-életmű kapcsán kifejtett munkásságukat kívánták kritika tárgyává tenni, míg a két másik esetében az általuk írt versekre kívántak ekképpen reagálni. „Szabó Dezsőtől olvastunk néhány ilyen levelet (Benedek Eleknek, Tamási Áronnak, a Pesti Hírlap megalapítójának, Révai Sámuelnek írt teljesen azonos hangnemben), és ezért írtunk az ő nevében, az ő stílusában – mintha ő válaszolna a személyét sértő tanulmányokra. Tudjuk, nem volt jogunk hozzá; de akkor úgy éreztük, hogy a halott Szabó Dezsőt nekünk kell megvédeni.”<sup>104</sup> A Nagy Péternek szóló levélben lényegében a Budai Balogh által korábban már személyesen és írásban is kifejtettek szerepeltek, a tanulmányaiban közölt tényleges tévedésekre reagált, s kifogásolta, hogy feltételezéseket megállapításként ad elő. Szemére vetette, hogy Szabó Dezső marxista értékelésének felvállalásával rossz ügyet és célt szolgál: „Nem tehetsz róla: megkapod a Júdás-arányt (nem is tudod, hogy az), és ezzel eleget tettél megbízatásodnak, feladatodnak. »Nagy« neved ott ragyog a kommunistának csúfolt »irodalom« egén.”<sup>105</sup>

A kihallgatások során Budai Balogh kizárólagosan ezeket a leveleket bánta meg. Ahogy fogalmazott: ezeknek a leveleknek az elküldése „súlyos hiba és végtelenül sajnálni való cselekedet volt”.<sup>106</sup> Ugyanakkor ennek kapcsán is határozottan tagadta azt, hogy e levelekkel az állam ellen kívántak volna izgatni. Azonban sem az *Évkönyvek*, sem a *Gondolatok és jegyzetek* és a *Véleményünk* miatt megbánást nem tanúsított, azokból egyetlen gondolatot vissza nem vont a tanúvallomások során. Védekezésül kizárólag azt hozta fel, hogy az írásokat kettejükön kívül nem látta senki, így azzal – úgymond – izgatni nem tudtak, legfeljebb egymást. Önvallomásában Budai Balogh hosszan fejtegette, hogy humanista és uszító szándék nélkül megfogalmazott gondolatai a gondolatszabadság körébe tartoznak, a pusztá papírra vetésükért nem vonható felelősségre.

Ügyében tanúként hallgatták meg a levelek címzettjeit, így Földeák Jánost is. Bár Budai Baloghról nem nyilatkozott kedvezőtlenül, arról számolt be, hogy a neki küldött levél őszintén felhőborította, „fasiszta ízű tónusa és emberi becsületébe, múltjába gázoló rágalalmazása”<sup>107</sup> miatt hetekig dolgozni sem tudott, s azt nemcsak a személyére vonatkozó kitételei miatt, de elsősorban a „szocialista világrenid”, a „Magyar Népköztársaság elleni mocskolódás”, „Lenin útszéli hangú rágalalmazása” miatt tartotta elképesztőnek. Nagy Pétert is – Földeákhhoz hasonlóan – felhőborította a levél, a személye és a „társadalmi rendünk ellen izgató” tartalma miatt. Állítása szerint felháborodása oly mértékű volt, hogy Szabó Dezső-kutatásával szinte megtorpant.<sup>108</sup> Mindkét tanúvallomás jól szolgálta a nyomozóhatóság és a majdani vádemelés célját, nemcsak a levelek izgató jellegére tett megállapításokkal, de a személyüket ért sérelmen túl a munkájukra gyakorolt hatásukkal is. Nagy Péter a büntetőeljárásban is szerepet kapott, szakértőként ugyanis ő állapította meg, hogy „Szabó Dezső határozottan negatív hatással volt a korszak fiatal értelmiségére”.<sup>109</sup> A tanúk közül nem hagyhatjuk ki Budai Balogh feleségét sem, aki a Belügy magas rangú tisztjéhez írott levelében próbálta védelmezni férjét, megemlékezve arról, hogy 1944-ben hogyan mentette őt és más üldözött személyeket.<sup>110</sup>

A nyomozást 1962. augusztus 14-én lezárták, államellenes izgatás vádjának javaslatával. A vád a gépiratos szamizdatokon, Budai Balogh rendszerellenes ver-

sein, az 1956-os forradalom leverését elítélő nyilatkozatain, a korábban említett izgatós és becsmérő tartalmú névtelen leveleken, továbbá a Szabó Dezső életével foglalkozó tanulmány előkészítését célzó *Előszó* ellenforradalmi célzatú megállapításain alapultak.<sup>111</sup> Az ügyészség vádirata a nyomozás során feltárt adatokat foglalta össze, s folytatólagosan elkövetett izgatós vádját fogalmazta meg mindkét terhelttel szemben. Az eljáró bíróságok nehéz helyzetbe kerültek, hiszen pontosan érzékelték azt a körülményt, hogy bár a vádlottak valóban szemben állnak a fennálló rendszerrel, a kommunizmus eszméivel, továbbá hogy Szabó Dezső életművének értékelése alapjaiban eltért a marxista értékeléstől – minderről azonban csupán a magánirataikban, bizalmas, saját használatra szánt naplókban, „Évkönyvekben”, tehát büntetőjogi megítélés alá nem vonható formában adtak számot. A perben az erre irányuló vádhatósági kísérletek el is buktak, a bíróság az izgatós előkészületének vádját alól mindkét vádlottat felmentette. Ugyanakkor nyilvánvalóan meg kellett felelni azon politikai szándékoknak és kívánalmaknak, amelyek ezt az egész eljárást indukálták, s valahogyan „honorálniuk” kellett Budai Baloghék rendszerellenességét, és elmarasztalásukkal el kellett lehetetleníteni további kutatásaikat és munkavégzésüket Szabó Dezső ügyében. Az elsőfokú bíróság rendkívül konstruktívan oldotta meg ezt a problémát: a nem büntethető iratokban rejlő tartalmat és szándékot kivetítette a végső soron büntetőjogi megítélés alá vonható, bár nem a szándékolt mértékben büntethető, Nagy Péternek, Földeák Jánosnak és Bohuniczky Szefi íróknak írott levelekre, mondván, hogy a „vádlottak által elismerten írt leveleket nem lehet elszakítva vizsgálni a tényállásban említett vádlottak egyéb irataitól, amelyek megvilágítják vádlottak politikai szemléletét, népi demokráciánkkal szembeni állásfoglalásait, (...) rendszerünk szocialista jellegével való egyet nem értésüket”.<sup>112</sup> Budai Balogh Sándort ezért első- és másodfokon is tíz hónap letöltendő szabadságvesztésre ítélték, két évre a közügyektől eltiltották, míg Berkes Lídiát négy hónap szabadságvesztésre, amelynek végrehajtását azonban háromévi próbaidőre függesztették.

Ez a per természetesen szolgálta mindazon célokat, amelyeket Püskiék pere is: a népiek megfélemlítését, a népi mozgalom háttérzárását szétzilálását. Ezen túl azonban e per közvetlen „hozadékaként” megakadályozták egy autentikus Szabó Dezső-monográfia megszületését, amely áttörhette volna a független, nagy hatású gondolkodó köré vont hallgatás falát. Emellett sikerült „egyedülállóvá” tenniük és megerősíteniük egy olyan, a kommunista irodalompolitika elveit kiszolgáló irodalomtörténészt, aki a párt megbízásából végül is megírta azt a Szabó Dezső-monográfiát,<sup>113</sup> amely alkalmas volt az író nagyságának elrejtésére, gondolatainak, eszméinek elferdítésére. Ahogyan a népi írókat, úgy még inkább Szabó Dezsőt is karanténba zárta a Kádár-rendszer, sem tőle, sem róla a rendszerváltozásig nem marxista alapállású írás nem jelenhetett meg.

Budai Balogh a börtönbüntetés letöltése után korábbi állásába, az Írószövetség könyvtárába nem térhetett vissza; hogy pontosan fogalmazzunk: semmilyen levéltárosi, könyvtárosi tisztet nem nyerhetett el. Nagy nehézségek árán az Állami Biztosítónál sikerült elhelyezkednie, innen ment aztán nyugdíjba. Kutatásait a Szabó Dezső ifjúkori életéről szóló könyv s háromtucatnyi cikk, tanulmány őrizte



meg. 1988-ban még részt vett a Szabó Dezső Emléktársaság megalapításában, a régi barát Hartyányi István és Szócs Zoltán társaságában, s az első nyilvános szemináriumsorozat előadója. A második előadás után azonban megromlott egészségi állapota miatt nyilvános szerepléseit le kellett mondania, több ilyen már nem vállalhatott. Hetvenéves korában, 1990 januárjában halt meg. Bár sem a gellért-hegyi emlékmű felavatását, sem a Hartyányi Istvánnal közösen összeállított, csaknem félezer oldalas bibliográfia megjelenését nem érte meg, az általa összegyűjtött és megmentett, dokumentált és felkutatott anyag ma is a Szabó Dezső-kutatások egyik fontos forrása, elhivatottsága pedig például szolgálhat bármely tudomány kutatóinak.

### *A Szabó Dezső-kérdés az emigrációban és az Új Látóhatárban*

Miközben Magyarországon Szabó Dezső kizárólagosan Nagy Péter torzító tükrében jelenhetett meg a hivatalos marxista kánonhoz idomítva, a véleménynyilvánítás szabadságát, mint oly sokszor a negyven év alatt, ismételten az emigráció biztosította, ott is különösen az Új Látóhatár, amely már címében is Szabó Dezső fő corpusára, *Az egész látóhatárra* utalt.

Az első említendő esemény egy előadás, amely hatásában, mint később látni fogjuk, különös jelentőségűvé nőtt. A New York-i Petőfi Kör 1958. december 5-én Szabó Dezső nyolcvanadik születésnapja alkalmából emlékülést rendezett, amelyen Fenyő Miksát – mint Szabó Dezső kortársát, személyes ismerősét – kérte fel előadás tartására. Fenyő arra készült, hogy az övét megelőző, az életmű értékeit felvonultató méltatásra kellő választ adjon, annak esetleges pozitív hatását azonnal kioltsa. Miután azonban az előzetes információkkal szemben nem volt bevezető előadás, beszéde csapongóvá és zavarodottá vált, súlyosan dehonosztáló kijelentéseit a méltatni összegyűlt közönség előtt semmi sem ellensúlyozta. Bár polemikus természetű szövegét igyekezett tárgyilagossá tenni, a bevallott pártosságról nem kívánt lemondani. Olvasatában „a fajteória ilyen gyűlölködő beállításában Szabó Dezső megelőzte a Hitler-korszakot; tíz évvel megelőzte a *Mein Kampf*ot”.<sup>114</sup> Fenyő ezzel nem kevesebbet állított, mint hogy a hitleri tanok azonosak Szabó Dezső eszméivel, a „sárkány-fajzat, mely vitte a nemzetet náci-szolgálatba”, „azokból a sárkányfogakból kelt ki, amiket ő elvetett”.<sup>115</sup> Így kerülhetett mondandójában egymás mellé *Az elsodort falu* egy részlete Bormann-nak a feleségéhez írott leveleivel. E súlyos, bizonyítatlan állításokat át- meg átszötte Szabó Dezső magamutogatásának hosszúságos, anekdotákkal alátámasztott taglalása: „Ilyen vakhit mellett önmagában, kétségek és kérdések nélkül, egyedül retorikája erejében bízva, Szabó Dezső nem lehetett más, mint exhibicionista.”<sup>116</sup> Kitért egyes jellemvonásaira, például „a pénz határtalan megkívánására”.<sup>117</sup> Mindközben minduntalan előkerült a Nyugat és Szabó Dezső szakításának története, Adyval és Móricz Zsigmonddal való szembeállítás.

Fenyő előadása az életmű egészéhez és az alkalomhoz is méltatlan volt, a hangnem emléküléshez nem illő, szubjektivitásában méltánytalan, a mondanivaló pedig tudományos szempontból értékelhetetlen. A hallgatóság felzúdulása

olyan méreteket öltött, hogy a Petőfi Kör nyilatkozatban határolódott el előadásától: „megnyerő modorában majdnem annyi rosszat mondott el Szabó Dezsőről – nagyrészt elhallgatva nyilvánvaló érdemeit –, mint az emlékezetes hazai Szabó Dezső-vitában az író támadó »vonalas« kritikusok.”<sup>118</sup> Kiss Sándor és tucatnyi hozzászóló világosan kifejezésre juttatta – nem tagadva Szabó Dezső emberi gyengéit –: ragaszkodnak ahhoz az íróhoz, akit *Az egész látóhatártól*, a *Ludas Máttyás Füzetekből*, a Marczibányi, majd pedig a Rákóczi téri előadásokból ismeretek meg. „Mi, a Petőfi Kör tagjai, otthon és a száműzetésben, Móricz Zsigmond Szabó Dezsőjét vállaljuk, és nem Fenyő Miksáét vagy Nagy Péterét.”<sup>119</sup> Fenyő Miksa majd egy évtizeddel később maga is ekképpen értékelte előadását: „Előadásom Szabó Dezsőről marasztaló volt. Mint író t fogyatékosnak ítélttem. Mint szociológust felületesnek, mint politikust veszélyesen demagógnak, mint embert gonosznak.”<sup>120</sup>

Amerikában Szabó Dezső életművének gondozására Emlékbizottság alakult. Az 1958-as Petőfi körű sikertelen est után az Emlékbizottság 1959-ben külön kötetet jelentetett meg,<sup>121</sup> amelyben részint válogatást adtak közre a Szabó Dezsőre emlékező írásokból, így itt jelentek meg ismételtén Mécs László és Juhász Gyula versei, Móricz Zsigmond 1939-es köszöntése, részletek Németh László írsaiból, Tóth Árpád, Kodolányi János, Kovács Imre, Veres Péter, Kiss Sándor és mások visszaemlékezései. A különnyomat az Emlékbizottság felhívása mellett – amely az 1959-es év Szabó Dezső jubileumi emlékévvé nyilvánítása mellett szállt síkra – tartalmazta Kardos T. Béla tanulmányát, mely meghatározta az Emlékbizottság Szabó Dezső-kérdésben elfoglalni kívánt álláspontját, miszerint az életmű maradandó és értékes részét a szépirodalom képezi, a politikai tanulmányok a múlté. „A magyar olvasóközönség pedig szűnjön meg Szabó Dezső írásaiban kizárólag a politikumot, a politikai regényeket és szatírákat látni. (...) De Szabó Dezső műveinek szépirodalmi, tehát művészi szépsége, lírája, kozmikus műzsája megmaradt és élni fog, míg magyar és emberi szív egy magasabb rendű életért dobogni fog. Megjósolom, hogy az érdeklődés – igen helyesen – súlypontjával át fog helyeződni Szabó Dezső alkotásainak művészi, kulturális oldalára, amely eddig elhanyagolt, elmellőzött volt.”<sup>122</sup> Ez a taktika az életmű kevésbé kényes és érzékeny részére kívánta a hangsúlyt helyezni, nyilván attól a megfontolástól vezéreltetve, hogy annak legalább egy részét kiszabadíthassa a hallgatás falai közül. Sokan kívánták a vesztegzárat ezzel megnyitni, ma már tudjuk, hiába. A kirótt büntetést ilyen engedményekkel nem lehetett feloldani, a Szabó Dezső-kérdésben nem volt pardon.

Az Emlékbizottság még egyszer felbukkant Magyarországon: 1963-ban levelet intéztek Szigeti József népművelési miniszterhelyetteshez, amelyet másolatban itthon élő neves, illetőleg a hatalmat képviselő személyekhez és lapokhoz, intézményekhez is eljuttattak.<sup>123</sup> Az Emlékbizottság levelében rögzítette, hogy 1946 óta, amikor az *Ének a révből* című kisregény töredéke megjelent, az 1957-es *Feltámadás Makucskán* címmel összeállított, erősen csonkított szövegeket tartalmazó kötet kiadásán túl a gazdag irodalmi hagyatékából semmi sem jelenhetett meg. Visszatérve korábbi álláspontjukhoz, javasolták ezért, hogy az általuk felsorolt,

alapvetően szépirodalmi jellegű művek – így mások mellett az akkor még részben csak kéziratban lévő *Életeim*, a *Csodálatos élet* című regény, a *Napló és elbeszélések* című elbeszéléskötet – jelenjenek meg, s ezzel adják meg a lehetőséget az író számára, hogy műveivel védekezhessen a marxista vádakkal szemben. Szóvá tették azt is, hogy a Szerzői Jogvédő Hivatal példátlan módon – a magyarországi szilenciumot az egész világra kiterjesztve – több esetben megtagadta az egyes művek szerzői jogainak megszerzésére irányuló kéréseket, megakadályozva a művek fordításokban való megjelenését. Az Emlékbizottság nemzetközi fórumokhoz kívánt fordulni abban az esetben, ha a helyzet felhívásukra nem változna.<sup>124</sup>

E szerény sikereket hozó akciók mellett itthon az 1958-as, a Szabó Dezső-i életmű felmutatására irányuló kísérletek kudarcot vallottak, s a színen nem maradt más, csak Nagy Péter. Ugyanabban az évben, amikor Nagy Péter újabb Szabó Dezső-kötete napvilágot látott,<sup>125</sup> az Új Látóhatár két folytatásban közölte Gombos Gyula tanulmányát Szabó Dezsőről.<sup>126</sup> Az esszé szinte ugyanazzal az időszakkal foglalkozott, mint amellyel Nagy Péter. Gombos itt határozta meg azt az eszmei alapvetését, amire később egész könyve épült. Összegzése ekképpen szólt: „Megmutatta, hogy erős lélekkel a kényszerhelyzetből is lehet vívmányt teremteni: a két erődrendszer közé szorulván sem el nem pusztult, sem meg nem adta magát, hanem táborot tudott ütni a maga önálló, világnézeti beidegzettségétől mentes politikai gondolkozásának. S e tett számunkra fontosabb, mint egyes nézeteinek mai érvénye vagy érvénytelensége. Mert az ő senki földje végző fokon a forrásvidéke annak az el-elfülő magyar eszmélkedésnek, melyet azóta harmadik útnak szoktunk nevezni, s amelyben egy kis nép életigénye küzd a reázúdult körülmények túlereje ellen.”<sup>127</sup> A tanulmányt Gombos Molnár József szorgalmazására készítette, aki rendkívül nehezményezte Fenyő Miksa előadását, amint Gombos írta: „Szabó Dezsőnek Fenyő általi lekasabolását nagyon méltatlannak tartotta”.<sup>128</sup> Fenyőnek tehát sokat köszönhet a Szabó Dezső-irodalom, hiszen a Petőfi Körben elmondott beszéde Gombosban is mély nyomot hagyott: „A hallgatóság megdöbbenésére Fenyő egy óra hosszat azt bizonygatta, s elég indulatosan, hogy Szabó Dezső Hitlert is megelőzve fasiszta volt.”<sup>129</sup> Gombos saját tanulmányára elégedetlenül tekintett, s ekkor fogalmazódott meg benne az az elhatározás, hogy Szabó Dezsőt a két háború közötti magyar társadalom részletes bemutatásával, e közegbe való beillesztésével értelmezze, amit kellő részletességgel könyvnyi terjedelemben képzelt el. Molnár azonnal felajánlotta a könyv kiadását, évek múltán az Auróra Kiadó első könyve Gombos Szabó Dezső-monográfiája lett.

Tanulmányának erősségét két rövid reflexióval szeretném példázni. Szabó Zoltán az egyik szerkesztőhöz, jelesül éppen Molnár Józsefhez írott levelében, az egész szám üdvözlése mellett, így emelte ki és értékelte: „Gombos esszéje Szabó Dezsőről tökéletes, van-e remény rá, hogy az egész tanulmány megjelenik könyv alakban, s ha igen, hol, mikor?”<sup>130</sup> A megjelenést követő számban Cs. Szabó László, Gombos esszéjéből ihletet merítve, néhány Szabó Dezsővel kapcsolatos emlékét vetette papírra, és levelében Gombos írását „mértéktartó” és „igé-

nyes" tanulmányának nevezte.<sup>131</sup> Ahogy annyi más híres írónk, Cs. Szabó is sokszor megfordult környezetében, így például könyvtárának kiadásakor segédkezett neki, s találkozott egyik párizsi útjuk alkalmával is.

Néhány év szünet után, 1964-ben ismét Gombos Gyula jelentkezett Szabó Dezső-tanulmánnyal, *Szabó Dezső, a regényíró* címmel. Gombosra ekkor már mindenki úgy tekintett, ahogy Borbándi Gyula is fogalmazott, mint aki képes lesz az életmű hiteles és tárgyilagos feltárására.<sup>132</sup> Tárgyilagosságára ez a tanulmány is bizonyíték. Pontosan mutatta be Szabó Dezső szépírói munkáinak és magának a szépírónak a gyengéit, hibás ars poeticáját, életidegenségét, zsenitudatának korlátozó befolyását. A hiteles életrajz reményét, az egyetlen lehetőséget Nagy Péter hazai ténykedése és Budai Balogh Sándor büntetőeljárása után már valóban csak Gombos Gyula munkája ígérte.

1965 januárjában emlékezett a folyóirat Szabó Dezső halálának huszadik évfordulójára, Gombos megjelenés alatt álló könyvének egy újabb részletével, az utolsó napokat leíró fejezettel. A tanulmány eseményeket rögzítő része nem adott többet, mint amit már a korábbi munkák is tartalmaztak,<sup>133</sup> az értékelő rész az, amely Szabó Dezső életének ezen utolsó mozzanata kapcsán is igen világosan és plasztikusan mutatott rá az eseményben rejlő politikai mondanivalóra. Szabó Dezső életében és végrendeletében is sokszor emlegette: szeretné, ha kedves sétáinak helyszínén temetnék el, a Gellérthegyen. A kérés óhatatlanul politikai kérdéssé vált, annak a kérdésévé, hogy a háború után berendezkedő és újjászülető társadalom és nemzet hogyan viszonyuljon Szabó Dezső életművéhez. „S ebben benne volt az a végső kérdés is, mely akkor minden politikai összecsapás háttérében ott lappangott: milyen eszmék mintáiba öntsék a megolvadt magyar világot, vagyis: kié legyen az ország?”<sup>134</sup> A kommunisták, de még inkább a szociáldemokrata városi tanácsnokok hamar eldöntötték, Szabó Dezső nem kaphat sírhelyet a Gellérthegyen, ahol akkor már épült a Vörös Hadserg dicsőségét és uralmát jelképező emlékmű – maradt a Rákóczi téren, a sebtében tákolt koporsóban eltemetve. „Az ő összeütött ládája, amit a földben hagytak, éppoly világos jelképként mérte a helyzetet, mint a hódítók diadalmát mondó emlékmű a hegy tetején. Aki e kettőt együtt választotta nézőpontnak, meglehetősen biztonságosan tájolhatta be a magyar sorsot jó időre.”<sup>135</sup>

Gombos tanulmányára több észrevétel is érkezett. Nyeste Zoltán mint a temetésen részt vevők egyike elevenítette fel emlékeit, s vezette be az olvasókat az irodalmi végrendelet jogi érvényességének kérdésébe. Írását ezekkel a sorokkal fejezte be: „...egy dolgot bizonyosnak érzek. Azt, hogy a sírt körülálló fiatalok ösztöne nem csalt. Azok a fiatalok szinte kivétel nélkül Szálasi börtöneiből szöktek meg a temetés előtti napokban, s csaknem mindnyájukra Rákosi kínzókamrái vártak. Kétséges-e ma, hogy a diktatúrával való szembefordulásukban *mindkét esetben* igazuk volt? Szabó Dezsőnek lehettek, voltak is, tévedései és túlzásai (kinek nincsenek?). De a mi nemzedékünk (s nemcsak a miénk) elsősorban tőle tanulta a bármilyen színű elnyomással való tudatos szembefordulást, ami nélkül az utóbbi évtizedek magyar történelme bizonyosan szegényebb volna.”<sup>136</sup> Horváth János volt kisgazdapárti képviselő lényegében megerősítette a Gombos tanulmányában foglaltakat a személyi kérdések körében, és néhány pontosító

megjegyzést tett.<sup>137</sup> Megszólalt a Gombos Gyula által is nevesített szociáldemokrata tanácsnok, dr. Hahn Sándor is. Levelében továbbra is a fővárosi szabályrendeletekkel magyarázta a temetés tekintetében elfoglalt korábbi álláspontját.<sup>138</sup> A magyar történelem fintora, hogy azok, akik Szabó Dezső temetése kapcsán 1945–46-ban ellentétes oldalon küzdöttek, vitájukat mindnyájan a kényszerű emigrációban folytatták, Horváth János éppúgy New Yorkból címezte levelét a szerkesztőségnek, miképp Hahn Sándor. A polémiába Cs. Szabó László is bekapcsolódott egy levél erejéig, amelyben pontosan világított rá a Hahn Sándor által elfoglalt, a szakszerűség érve mögé bújtatott, ugyanakkor nyilvánvalóan elvitelezési álláspont tarthatatlanságára. Kifejtette, hogy az európai kultúra régi hagyománya kivételt tenni híres személyekkel temetésükkor, Dantét, Petrarcat, Chateaubriand-t vagy a mi Gárdonyi Gézánkat említve példaként. „Tiszteletadásuk ilyen formájú megnyilatkozása csupán az író emberkerülő vagy lázadó természetének szól; az elszigetelt sír írói és emberi alkatuk jelképe.”<sup>139</sup>

Két évvel Nagy Péter monográfiájának megjelenése után, 1966-ban az emigrációban napvilágot látott Gombos Gyula Szabó Dezső-monográfiája is, az Új Látóhatár folyóirat kiadójának tartott Auróra kiadásában. A két munka összehasonlíthatatlan. Nagy Péteré egy akadémiai intézet teljes fegyverzetének és kapacitásának felhasználásával, a kutató teljes anyagi és egzisztenciális biztonságában, a párt ideológiai támogatásával készült aprólékos, gazdagon jegyzetelt munka; Gombos Gyuláé a száműzött kezével írt, a mindennapos létért folytatott küzdelem közepette, minden szakmai és intézményi apparátus segítsége nélkül készült, nagylélegzetű esszé.<sup>140</sup> S persze Nagy Péteré a kommunista rendszer által megrendelt, a marxista ideológia elvi alapvetésén álló, dogmatikus, súlyosan elfogult és igaztalan, egyoldalú dolgozat, míg Gombosé hiteles és tárgyyszerű életrajz, amely képes volt felmutatni a hibák mellett a Szabó Dezső-i életmű valóságos, elfogultságoktól és félremagyarázásoktól mentes értékét és mondanivalóját. A kötet persze hivatalosan Magyarországra nem juthatott el, a központilag elrendelt csendet nem törhette meg, megjelenésével nem ronthatta le a hivatásos életrajzíró művét. Hogy a könyv mégis hazajutott, és szűk körben, de hatott, arról például egy Németh Lászlóval készített interjúból is értesülhettünk, amely érdekes módon nem Magyarországon, de nem is az emigrációban, hanem Újvidéken jelent meg, s amelyben Németh a könyvet is méltatta: „Nemrég különben jó könyv jelent meg róla [Szabó Dezsőről – P. B.] odakinn, Gombos Gyula írta; beleértése s kritikája, úgy hiszem, eltalálta a helyes mértéket a méltatlanul elfeledett szemben, s nektek jó például szolgálhat, hogy kivételes kritikai páholyotokból mint lehet vitatott alakokba öltözött hazai problémákkal foglalkozni.”<sup>141</sup>

Gombos Szabó Dezső-könyvének irodalomtörténeti jelentőségét tulajdonképpen az adta, hogy az életmű értékelése során többé nem lehetett úgy írni – persze a kommunista rendszer alatt Magyarországon igen –, hogy munkáját ne vegyék figyelembe,<sup>142</sup> s lényegében ellensúlya lett a Nagy Péter-féle hivatalos, egyoldalú és elmarasztaló kommunista értékelésnek. Ma már talán azt is kijelenthetjük, hogy ennek hiányában nem vehetnénk a kezünkbe olyan Szabó Dezső-életrajzot, amely hiteles és nem torzított képet közvetít.

Mindezek örvén még egy sajnálatos dologról kell megemlékeznünk, nevezetesen a Szabó Dezső életművével foglalkozók sorsának hasonlatosságáról. Ahogy Budai Balogh Sándorral szemben Magyarországon büntetőeljárás indult, úgy Gombost is sorozatos támadások érték: „Ez Európában jórészt nyomtatott betűben folyt, leginkább Ignotus és köre művelte. Ennek az érdekcsoportnak a tükörképe végezte ugyanezt Amerikában Fenyő Miksa vezetése alatt. De nem nyomtatott betűben, hanem élőszóval, hátmögötti ócsárló sottogással, s főleg különböző hivataloknál tett följelentésekkel. A vád mindig az volt: Szabó Dezső fasiszta volt, s én, aki könyvet írt róla, szintén fasiszta vagyok.”<sup>143</sup> Gombost a feljelentéseket követően a Külügyminisztérium és a Bevándorlási Hivatal is vizsgálat alá vonta, amelyek aztán ejtették a vele szemben felhozott vádakát. Munkaadójánál, a Szabad Európa Rádiónál sem sikerült elbocsátását kieszközölni. E támadásokkal mégis sikerült elérni, hogy a könyvet a hivatalos szervek, amelyek amúgy az emigráns irodalmat voltak hivatottak támogatni, arra való hivatkozással, hogy minél több Kárpát-medencében élőhöz eljuthassanak, nem vásárolták, s a terjesztés támogatását megvonták tőle.

Az egyes hozzászólók nézetei között tehát nem az országhatárok jelentették a választóvonalakat, hanem ideológiai meggyőződésük. Számos emigrációban élő értett egyet a kommunista Nagy Péter által megfogalmazott, a diktatúra hivatalos kánonja szerinti értékeléssel. Ezt a nézetazonosságot némelyek nem is rejtegették, Németh Sándor például ezzel a felütéssel kezdte Gombos könyvéről írott kritikáját: „A közelmúltban Nagy Péter tanulmányai és példamutatóan pontos monográfiája tárta fel [Szabó Dezső] életének és munkásságának adatait.”<sup>144</sup> Németh Sándor Gombost éppen azzal az egyoldalúsággal vádolta, amely oly bántó Nagy Péter munkájában, életrajzi esszéjét pedig lényegében a Németh László *Kisebbségben* című könyvében foglaltak „visszhangozásának” ítélte, két legyet ütve egy csapásra: elmarasztaló környezetbe állította – jegyezzük meg, a hazai állapotokra teljesen érzéketlenül – a kommunista diktatúrában élő és borotvaélen táncoló Németh Lászlót, ugyanakkor a Szabó Dezső-könyv szerzőjének hitelenségét is kétségbe vonta: „A kötet érvelése, látószöge másodkézből való; Németh-epigonnal állunk szemben, s ez a jelenség manapság kuriózum.”<sup>145</sup> Ahol Németh László és Gombos Gyula Szabó Dezső hibáira mutattak rá, kritikáikat fogalmazták meg az életművel szemben, ott Németh Sándor is helyeselt. Ahol pedig Németh László és Gombos Gyula megítélése eltért egymástól, s ahol Gombos esetlegesen nem osztotta Németh László fenntartásait, s kiállt azon gondolat mellett, hogy Szabó Dezső a magyar radikalizmus eszméjének egyik legfőbb képviselője, ott a kritikus gyorsan Németh László mellé állt, figyelmen kívül hagyva az epigonságra utaló megjegyzését, eldöntetlenül hagyva most már, hogy Gombos visszhangozza-e Németh László mondanóját, avagy sem. Németh Sándor a harmadik út, a magyar történelmi műhely gondolata kapcsán egy Szabó Dezső–Németh László–Gombos Gyula ívet húzott, amelyet azután a jól ismert antiszemitizmus vádjával igazított „helyére” az értékítéletek valós sorában, össze nem tartozó gondolatok, szövegekörnyezetéből kiragadott és így félrevezető szövegrészek indokolatlan összekapcsolásával és vegyítésével: „*Mindazt, ami a*

század eleji baloldalban baladás és radikalizmus volt, lényegileg tovább vitte, de kibántotta elvont, életidegen, doktrinér jellegéből» – állapítja meg Gombos Gyula. Kijelentése azonban meglehetősen elvont. Mire céloz a szerző? A feleletet Németh Lászlónál találjuk meg, s itt nem lehet szó félreértésről: »Ő [Szabó Dezső] szabadította ki a magyar radikalizmust a zsidóból«. Szabó Dezső e »nagy« érdemének akaratlan leleplezésével véget is ér az önéletrajz.» (Kiemelések az eredeti szövegben – P. B.)<sup>146</sup>

Ignotus Pál Gombos Gyula könyvéről szóló írásában, a tényleges hazai viszonyokat és állapotokat nem ismerve, valamiféle Szabó Dezső-reneszánszot vélt felfedezni, miközben a valóságban éppen a közéleti gondolkodó teljes elhallgatása folyt és tartott negyven éven keresztül: „Olyat már láttunk, hogy a kommunisták elnézők egykori fehér sintéreikkel. De hithagyó kommunistának nem egykönnyen szoktak megbocsájtani. Ehhez képest bámulatos, hogy Szabó Dezső emlékének milyen tisztelettudó kegyelettel adóznak, mennyire megbecsülik hagyatékában, ami megbecsülhető, sőt talán annál is többet. Legföljebb a kegyelet túlsága vet gátat filológiai becsületérzésüknek. Műveiből amit értékállónak érzene, újra kinyomtatják.”<sup>147</sup> Vajon mire gondolhatott Ignotus, miközben ezeket a sorokat írta? Arra, hogy 1945 után egy kiadatlan regénytörredékén kívül<sup>148</sup> 1957-ig egyetlen munkája sem láthatott napvilágot, Erdei írásáig egyetlen érdemi értékű sor sem jelenhetett meg róla,<sup>149</sup> akit ezért azután állásvesztéssel büntettek? Vagy arra a kis, *Vidám Könyvek* sorozatban megjelent, egyébiránt több tízezer példányban elkelt (!), megcsonkított írásokat tartalmazó kötetecskére gondolt, amelyet Tóbiás Áron szerkesztett, s aki az egyik írás csonkítatlan közléséért írásbeli figyelmeztetésben részesült? Vagy Nagy Péternek az életművet és az embert lenullázni kívánó monográfiájára? Igen, feltehetőleg ez utóbbira gondolhatott Ignotus, aki Németh Sándorhoz hasonlóan beállt a Nagy Péter-féle életrajz méltatói közé: „Az új magyar irodalomtörténet egy *érdemes kutatója*, Nagy Péter olyan *alapos, értő, kiegyensúlyozott életrajzot* tett közzé róla, amilyen a mai Magyarországon a közelmúlt talán semelyik jelenésének sem jutott.”<sup>150</sup> (Kiemelések tőlem – P. B.)

Már a fenti idézetből is kitűnik, Ignotus egyik legfontosabb állítása Szabó Dezső kommunista múltjára és elkötelezettségére utalt, mely szerint Szabó Dezső 1919 tavaszán „tele tudóval ünnepelte a kommunista uralmat”.<sup>151</sup> „Az egész emberért», nevezetes vezércikke a »Nyugat« első számában a Tanácsköztársaság kikiáltása után, lelkes hitvallás volt a »proletár forradalom« és az »új világrénd« mellett, félreérthetetlen főhajtás Kun Béla előtt.”<sup>152</sup> Idáig még Nagy Péter sem jutott el következtetéseiiben, amiért Ignotus egyébiránt szemrehányást is tett neki, mondván, hogy 1919-es rikító színű szereplése Nagy Péter monográfiájában a „tapintat pasztelljával” lett megfestve, „tavaszi vérvörössége Nagy Péter ábrázolásában pöttyözött terakottának hat”.<sup>153</sup> Másfelől Ignotus olvasatában Szabó Dezső irodalmi kiugrását „a kommunista irodalompolitikának köszönhette”, hiszen *Az elsodort falu* „a kommunista kultúrigazgatási szervek jóvoltából és pártfogásával jelenhetett meg”.<sup>154</sup> Gombos könyvét Ignotus máskülönben gördülékenynek, higgadtnak, jóindulatúnak és „majdnem tisztességesnek” – azaz tisztességtelen-

nek – tartotta, s a Szabó Dezső-kérdést most is ugyanúgy intézte el, ahogyan azt korábban bármikor, a fajiság és a zsidóellenesség vádjával. Magára a könyvre, az abban elmondottakra nem sok szót fecsért, az általa meghatározott és jól ismert témákat elemezte és rajtuk keresztül minősítette Szabó Dezsőt, nem sokat bajlódva azzal, hogy mit is mondott maga Szabó Dezső, s ezt hogyan értékelte és mutatta be Gombos. „A kérdés, mi az, amivel Szabó Dezső ezt az eklektikus visszhangot megtoldotta? Eszmeileg eggyel; azzal, amit így hívott: *fajiság*. Ebben az egyben csakugyan következetes volt; ha az alkalmazásban cikázatosan is, de állhatatosan a legendakeresésben. Volt, hogy pogromra tüzelt vele, és volt, hogy televényölelő zsolozsmára fakadt sugallatára; volt, hogy az egyik, és volt, hogy a másik származási közösség ellen élte ki. De értelme, *közéleti hitvallásban*, csak akkor volt és lehetett, ha ennek címén az egyik származási közösség jogát a hazához fölébe helyezte a másik származási közösség jogának. Fajvédelem arra való, hogy jogegyenlőség legyen.”<sup>155</sup> S innen már csak egy lépés a zsidóellenesség vádja, amit Szabó Dezső és rajta keresztül Gombos is megkapott. Ignotus kitért Fenyő újabb írására és a korábban már említett előadására is, „túltságosan zordnak és helyenként elfogultnak”<sup>156</sup> ítélve megnyilvánulásait, s némiképpen saját vádjainak is ellentmondva utalt arra, hogy a második világháború éveiben „a Szabó Dezsőé volt a legbátrabb emberi és nemzeti jalkiáltás”,<sup>157</sup> amelyért végső soron hódolatot érdemel emléke.

Fenyő írásának apropóját lényegében három esemény szolgáltatta, Nagy Péter és Gombos Gyula monográfiájának, továbbá Szabó Dezső *Életeim* című kötetének megjelenése. Fenyő is beállt a Nagy Péter könyvét méltatók sorába, az irodalomtörténeti írások legkülönb rangjára emelve hatalmas munkának minősítette, s ezen persze nem a terjedelmet értette, hanem „azt az imponáló tudományos felkészültséget, nagy sebészek boncoló késére emlékeztető analitikus képességet”, melyet „írói hivatottság és szorgalom együtt tud megművelni”.<sup>158</sup> Fenyő úgy érezte, hogy Nagy Péter könyve „a Szabó Dezső-irodalom záróköve”.<sup>159</sup> Sokat nem is tévedett ebben a várakozásában, hiszen a magyarországi hivatalos kommunista irodalompolitika és – mint láthatjuk – az emigráció baloldali-liberális csoportjai is igen szerették volna, ha ez marad az utolsó mondat Szabó Dezső ügyében, a kommunista párt rendőrsége és cenzorai minden tőlük telhetőt meg is tettek ezért. A tömjénfűstből kikeveredve azonban szemben találta magát Gombos könyvével, amely romba döntötte ebbéli várakozását, s valljuk be, nemcsak az övét, de a hazai hivatalos körökét is. Gombos könyvével az volt a nagy baj, hogy tárgyyszerűsége és elfogulatlansága, továbbá a szerző egészen kiváló esszéírói teljesítménye miatt rendkívül nehéz volt fogást találni rajta. Az életrajz – a hazai források kényszerű nélkülözése ellenére is – gyakorlatilag számba vette az életmű valamennyi fontos mozzanatát, értékelte és elemezte irodalmi munkásságának valamennyi számottevő fejezetét, vagyis Gombos nem esett abba a korai emigrációt oly sokszor jellemző hibába, amit aztán joggal a szemére vethettek volna, hogy a források hiánya miatt felületes és így következtetéseiben téves művet adott ki a keze közül. S ahogyan a kritikusok nem elemezték Nagy Péter monográfiáját, úgy Gombos könyvének alapos vizsgálatát is hiányolhatjuk. A kri-



tikák lényegét a Szabó Dezső alakja körül megcsontosodott elfogultságok adták, s nem az életrajzírók valós teljesítményei és a művek értékei. Fenyő sem igen tudott mit kezdeni választott tárgyával, s míg Nagy Pétert agyba-főbe dicsérte, Gombosról érdemben alig ejtett szót, s ha már a szerzővel nem bírt, legalább Szabó Dezső elmarasztalásába fogott. Az *Életeim*ről sincs érdemleges mondandója, hacsak az nem, hogy a cenzúra által kihagyott részeket hiányolta, nem elsősorban a szabadságjogok korlátozása, sokkal inkább az antiszemita jellegű részek elhagyása miatt, ami Szabó Dezső életének, ahogyan Fenyő fogalmazott, „raison d'être-je”. Írását sűrűn fűszerezte személyes emlékezésekkel – a Bajcsy-Zsilinszky-affér, a Babits-bírálat, sőt a személyére tett Szabó Dezső-i megjegyzések –, amelyek az embert igyekeztek minél kedvezőtlenebb színben feltüntetni, de amely megjegyzéseknek igen kevés közülük volt Nagy Péter és Gombos Gyula monográfiájának, illetőleg az *Életeim*nek az értékeléséhez.

Gombost nem is annyira az ellene folytatott hajsza viselte meg, hanem az a tény, hogy senki sem kelt sem az ő, sem a mű védelmére, az Új Látóhatár is csak Czigány Lóránt cikkét közölte, aki Gombost ugyan nem, de Szabó Dezsőt erősen támadta és elmarasztalta. Czigányt a szerkesztőség bízta meg, miután számos szerző elhárította a recenzióra vonatkozó felkérést, így például Kovács Imre is. Az írás kellemetlen helyzetbe hozta a szerkesztőket, hiszen azt ők rendelték, ugyanakkor az abban megfogalmazott vélemény nagyon kritikus és éles volt, s azzal maguk a szerkesztők sem értettek egyet. Az alkotói szabadságot azonban feltétlenül tiszteletben kívánták tartani, így végül is közölték a Gombos könyvét erősen bíráló tanulmányt. Problémát nem is ez okozott, hanem az, hogy nem állítottak mellé rögtön olyan véleményt, ami jobban kifejezhette volna a szerkesztők álláspontját, ami ellensúlyozhatta volna Czigány olykor igen nyers és néhol alaptalan állításait. A következő számban tisztázni kellett a helyzetet, mivel számos olvasó érdeklődött afelől, mennyiben osztják Czigány nézeteit. A szerkesztők közleményben rögzítették: „Szabó Dezső megítélésében a szerkesztők nézete közelebb áll Gombos Gyula, mint Czigány Lóránt véleményéhez.”<sup>160</sup> S majd csak hónapokkal később, Molnár József tollából született meg az az értékelés, amelyre évek óta hiába vártak, s amely írás egyúttal össze is foglalta a Szabó Dezső-életrajz kapcsán kialakult polémia fontosabb állomásait.<sup>161</sup>

Czigány hivatkozott írásában azon nemzedék nevében értékelte a művet, amely már nem ismerhette személyesen Szabó Dezsőt, s amely nemzedék számára az általa használt fogalomrendszer már nem jelentett semmit. Szabó Dezsőben kizárólagosan a századfordulón született generáció képviselőjét látta. Gombost mint a monográfia szerzőjét Czigány pozitívan értékelte: „...könyve jól szerkesztett, kerek egész, stílusa könnyed és mégis intellektuális, arányérzéke kitűnő”.<sup>162</sup> Ugyanakkor Szabó Dezső életművét, s így rajta keresztül Gombost is, utópistának, elgondolásait az adott társadalmi és politikai helyzetben irrelevánsnak minősítette. Elutasította magától azt a gondolatot – bár Gombos könyve ilyen következtetést nem vont le –, amely szerint Szabó Dezsőben egy nagy politikai gondolkodó örökségét kellene látnia, s a fiatal nemzedék nevében elhárított minden Szabó Dezső-i hatást. Recenziója summázataként lényegében a hivatalos

hazai marxista irodalompolitika végső téziséhez jutott el, azt ismételte meg és erősítette fel az emigrációban: „Szabó Dezső örökre és végérvényesen meghalt.”<sup>163</sup> Czigány azonban itt nem állt meg, s az életmű értékeit felmutató emigráció tagjait, így Gombos Gyulát is, egy letűnt korszak elavult eszméi képviselőinek bélyegezte, s ma már érthetetlen módon önvizsgálatra szólította fel: „Gólem alakja és burjánzó gondolatai végérvényesen ott maradnak, ahová tartoznak: egy elmúlt kor gondolatvilágában és néhány, ma már csak ifjúsága emlékein merengő intellektuel fejében. Reméljük, Gombos Gyula könyve e néhány intellektuelnek jó alkalmat nyújt majd az önvizsgálathoz.”<sup>164</sup>

Ahogy arra korábban utaltunk, Czigány Lóránt kritikája nem maradhatott el-lenpontozás nélkül az Új Látóhatárban, részint mert megállapításaival sok helyütt szükséges volt vitatkozni, részint mert az még részben sem egyezett a szerkesztők s a visszhangokból ítélve az olvasóközönség jó részének álláspontjával sem. Továbbra sincs ugyanakkor vállalkozó szellemű szerző, aki Gombos könyvét értékelni tudná, így a szerkesztők kényszermegoldáshoz folyamodtak: Molnár József mint a kötet kiadója és egyben a folyóirat egyik szerkesztője vállalkozott erre. Írásában áttekintette a könyv megjelenése óta napvilágot látott reflexiókat, a már ismertetett Németh Sándor-, Ignotus Pál- és Fenyő Miksa-féle véleményeket, óhatatlanul párba állítva Nagy Péter és Gombos Gyula monográfiáját. Molnár tulajdonképpen örülhetett volna a Gombos könyve körül kerekedett viharak, hiszen ennél jobb hírverést csak drága reklámhadjárat útján szerezhetett volna – az első kiadás az utolsó példányig elfogyott, s már ekkor készült a második<sup>165</sup> –, úgy érezte azonban, nem hagyhatja szó nélkül a szerzőt ért igaztalan vádakat, s rá kellett mutasson a kritikusok „szokatlan módszerére”.<sup>166</sup> Molnár itt nyilvánvalóan, ahogyan írta is, azokra a nem nyilvánosság előtti lejárató kampányokra kívánt utalni, amelyeket a mű „kritikusai” a folyóiratok hasábjain kívül folytattak ellene hatóságoknál tett feljelentések formájában, így többek között az amerikai Bevándorlási Hivatalnál, az FBI-nál, a Külügyminisztériumnál. Azon túl, hogy rámutatott a Németh Sándor Magyar Műhely-béli kritikájában rejlő ellentmondásokra és „durva hamisításokra”, az elfogultságok forrásvidékét is megtalálni vélte: Némethtel mint a hollandiai Mikes Kelemen Kör egyik alapítójával és szervezőjével szemben a magyarországi hivatalos irodalmi és politikai köröknek való megfelelés alig burkolt vádját fogalmazta meg.<sup>167</sup> Az ismertetés Ignotus Pál és Fenyő Miksa kritikái kapcsán is kitért a bennük megfogalmazott és megcsontosodott elfogultságokra. Molnár az elmarasztaló kritikák ama közös vonására is felhívta a figyelmet, hogy szinte kivétel nélkül valamennyi Gombos munkája fölé kívánta helyezni Nagy Péterét. Külön kitért Ignotus Pál azon sugallt vádjára is, amely szerint Gombos Nagy Péter munkáját felhasználta volna könyve megírásakor. Mint a könyv kiadója pontos időrenddel mutatta be a monográfia nyomdai készítésének folyamatát, ezzel igazolva, hogy bár Gombos ismerhette Nagy Péter munkáját, érdemben már nem volt lehetősége kézírata átdolgozására. Rámutatott a két munka közötti különbözőségeire is, elsősorban arra, hogy Nagy Péter munkája a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének tervmunkái részeként, a teljes intézeti apparátus felhasználásával készülhetett, élvezve annak minden előnyét. Gombos könyvét összehasonlítva Nagy Péterével, arra

hívta fel a figyelmet, hogy bár az az emigráció nyomorúságos körülményei között született, lényegében minden fontosabb, Nagy Péter monográfiájában szereplő momentummal érdemben foglalkozott. Ugyanakkor Molnár sem vállalkozott Nagy Péter könyvének részletes értékelésére vagy akár csak a két könyv összehasonlító értékelésére, csupán rögzítette Nagy Péter pártos igyekezetét: „Könyve lényegében a párt véleményét fejezi ki Szabó Dezsőről, s ez: Szabó Dezső fasiszta volt, politikai gondolkodásában retrográd, s valami ködös faji mítosz híve.”<sup>168</sup>

Molnár József írását többségében helyeslés fogadta, így elismerően nyilatkozott róla Kovács Imre, Szabó Zoltán, Gömöri György, Hanák Tibor, Papp Károly és a folyóirat olvasóinak sokasága, így valósnak bizonyult a szerkesztőség azon megérzése, hogy a Molnár előtti kritikai hang nem fedte le az emigrációs közvélemény minden árnyalatát, de még csak a többségét sem. Természetesen nem fogadta osztatlan helyeslés, így Ölvedi János, Zsigmond Endre részéről sem, sőt élesen elítélte Molnár írását, annak különösen a Magyar Műhelyre vonatkozó kitételét, Márton László. Ezt a kritikai élt Cs. Szabó László is szükségtelennek tartotta, hiszen ezzel véleménye szerint az Új Látóhatár maga ellen fordíthatta azokat, akik mindkét folyóiratban publikáltak, így személy szerint ő maga is kényelmetlen helyzetbe került. Borbándi azonban nem bánta, hogy Molnár József írásában olyan területeket is érintett, amelyekről korábban diszkréten hallgattak, úgy vélte, hogy mindez elősegítheti azt a tisztulási folyamatot, amelyen az Új Látóhatár végigment.<sup>169</sup>

Az Új Látóhatárban és az emigrációs közvélemény fórumain lezajlott viták ürügyén ismételtén rögzíthetjük azt a felismerést, mennyire félrevezetőek a népiek és a kommunisták szövetségpolitikáját hangoztató vélemények, s mennyivel helytállóbbak azok a megállapítások, amelyek a kommunisták és a baloldali liberális-radikális körök közötti elvi azonosságra és hasonlóságra, összetartozásra utalnak. Az emigrációs közvélemény erős megosztottsága nyomán kiderült, hogy a Szabó Dezső-könyv kapcsán a választóvonal nem Magyarország és az emigráció, tehát nem a diktatúra és a szabad világ, hanem a kommunista álláspontot erősítő baloldali liberális és a konzervatív, illetve nem baloldali gondolkodók között húzódik. Így kerülhetett egy oldalra Ignótus Pál, Fenyő Miksa, Németh Sándor és a kommunista Nagy Péter, illetőleg a másikra Kovács Imre, Szabó Zoltán, Cs. Szabó László, Borbándi Gyula, Kiss Sándor és Németh László, Gombos Gyula. Fontos ezt rögzítenünk, hiszen a hazai irodalomtörténetben még ma is hódít az a vélemény, mely szerint a kérdés megítélésében a hazai hivatalos és a nyugati emigráns álláspontok között húzódott a határ: „A kilencvenes évekig így a Szabó Dezső-kutató értelmezések nemcsak szellemi, hanem térbeli értelemben is kettészakadtak: míg a »hivatalos« hazai kritika a kezdeti teljes elhallgatás után elmarasztaló értelmezésekkel próbálta kiszorítani Szabó Dezsőt a kánonból, addig a nyugati országokba emigrált szellemi körök továbbra is igyekeztek megőrizni és fenntartani a Szabó Dezső-örökséget.”<sup>170</sup> Ez a tézis nem éppen pontos, hiszen mind itthon, mind az emigrációban törésvonalak húzódtak Szabó Dezső megítélése körül, igen érdekes és sajtóságos „táborokat” hozva létre.

## Végezetül

A Szabó Dezső-kérdés 1945 utáni kezelése annak a folyamatnak az egyik, ha nem is a legfontosabb, de mindenképpen stratégiai mozzanata volt, amelyben a rákosista diktatúra, majd a kádári megtorló rendszer a magyar társadalmat és ezen belül az irodalmi életet frontálisan letámadta: „a hatalom megszüntette az irodalom szabadságát és függetlenségét, intézményrendszerét szétzúzta, megkísérelte átrendezni a múlt értékeit, megszakítani az európai és a magyar progresszióhoz kapcsolódó hagyományait.”<sup>171</sup> A kommunista diktatúra azonnali vesztégre és négy évtizedes kényszerű szilenciára elérte célját: megszakította a több száz éves, generációról generációra épülő nemzeti fejlődéstörténet főbb ágait, kivetkőztette a magyar társadalmat hagyományából, emlékeiből, halottaitól, megakasztotta a magyar progresszió folyamatait, a szellemi élet és az irodalom főbb, sajátosan magyar áramlatait, ezeket és tízezreket szorított kényszerű emigrációba, a fizikai szétválasztást elfogadva megtörte a Kárpát-medencei magyarság tudati egységét, elvette hitét és tartását. Visszatekintve úgy tűnhet, a testről levágták a végtagokat, s ma ezeket az amputált végtagokat kellene visszaillenitnünk a törzsre, az ereket, a feszítő-mozgató izomkötegeket, inakat szálanként illesztve és varrva. Hogy Szabó Dezső egy főer vagy csak egy mellékerecske volt-e ebben a végtagban, az ma már megítélés kérdése. De hogy a kar nem fog életre kelni nélküle, és a sok ezer hajszálerecske nélkül nem tér vissza az élet belé, az bizonyos.

## JEGYZETEK

<sup>1</sup> *Beszélgetés Püski Sándorral – Könyves sors – magyar sors.* Püski, Budapest, 2002, 438.

<sup>2</sup> *Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség állásfoglalása a „népi” írókról.* Első megjelenés: *Társadalmi Szemle*, 1958. 6. szám 38–69., utána: *Kortárs*, 1958. 7. szám 3–26., Lásd róla: N. Pál József: *A népi írókról szóló állásfoglalás és politikai-ideológiai háttere.* Válasz Évkönyv 1989. II. kötet; Zimonyi Zoltán: *Szabadulólevél – A „népi írókról” című állásfoglalás – harminc év után.* Forrás, 1989. 4. szám, 40–61., és Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963.* Második, javított kiadás. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. Különösen *Az MSZMP és a népi írók* című fejezet. 363–388.

<sup>3</sup> Kádár János 1957. június 22-i beszéde: *Az MSZMP ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* Budapest, 1993, II. 226.

<sup>4</sup> Erdei Sándor: *Szabó Dezső.* *Kortárs*, 1958. január. 105.

<sup>5</sup> Németh László: *Magyarok, kibékülni! – Kisebbségben.* *Magyar Élet*, 1942, IV. kötet, 204.

<sup>6</sup> Horváth Zoltán: *Tiszta vizet a pohárba.* *Népszava*, 1945. december 8., 1. Lásd erről részletesen is Salamon Konrád: *A harmadik út küzdelme.* Korona Kiadó, Budapest, 2002, 52–53.

<sup>7</sup> Vezetői között találjuk Arany Bálintot, Fáy Aladárt, Fitos Vilmost, Gombos Gyulát, Hartyányi Istvánt, Kiss Sándort, Mistéth Endrét, Saláta Kálmánt, Tildy Zoltánt, Vatai Lászlót, akiket – szinte valamennyiüket – a Magyar Közösség elleni koncepció perben később a kommunisták börtönbe vetettek.

<sup>8</sup> Lásd erről Kis Újság: *Szabó Dezső-émlékest.* 1945. április 20. 6.

<sup>9</sup> Szabó Dezső: *Tavaszi levelek. Sületlenség: Tamási Áron könyve (Szűzmáriás királyfi).* Előörs, 1928. szeptember 2., 7.

<sup>10</sup> Lásd Tamási Áron: *Szabó Dezső.* *Brassói Lapok*, 1933. december 3.

- <sup>11</sup> Tamási Áron: *Igék a zászlón – Beszéd Szabó Dezső első emlékünnepeén*. Szabad Szó, 1945. április 22., megjelent még (idézetek innen): T. Á.: *Jégtörő gondolatok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, II. 245–246.
- <sup>12</sup> Horváth Zoltán: *Óvás, elvtársak!* Népszava, 1945. május 5. 3.
- <sup>13</sup> Uo.
- <sup>14</sup> Uo.
- <sup>15</sup> *Szabó Dezső védelmében*. Magyar Nemzet, 1945. május 10., 2.
- <sup>16</sup> Lásd erről Esti Szabad Szó, 1946. január 13., 2.
- <sup>17</sup> Fényi Ottó: *A Szabó Dezső-est margójára*. Új Ember, 1946. január 27., 6.
- <sup>18</sup> Keresztury Dezső: *Szabó Dezső*. Embernevelés, 1945. szeptember–október, 33–36. Idézi: *Szabó Dezső Emlékkönyv*. Budapest, 1993, Szabó Dezső Emléktársaság.
- <sup>19</sup> Lásd erről uo. 216.
- <sup>20</sup> Idézi a jelentést Modor Ádám: *A titok meg a nyitja – Hiányzó lapok Nagy Péter akadémikus életművéből*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2004, 141.
- <sup>21</sup> Uo. 148.
- <sup>22</sup> Lukács György: *Népi írók a mérlegen*. A tanulmány szövegét az *Irodalom és demokrácia* című kötetből idézzük. Szikra Kiadó, Budapest, 1947, 88.
- <sup>23</sup> Hogy milyen fontos volt ez a sarokpont, közel másfél évtizeddel és egy levert forradalommal később Király István is ugyanezt a tételt erősítette: „A nacionalista színezetű harmadik utas eszme meg-szüelője Szabó Dezső volt” – mondta egy 1962. június 10-én tartott előadásában. – MTAKK Ms 2229/28., 7.
- <sup>24</sup> Lásd Németh László: *Magyarok, kibékülni!* I. h. 206–207.
- <sup>25</sup> Uo. 92.
- <sup>26</sup> Uo.
- <sup>27</sup> Uo. 93–94.
- <sup>28</sup> *Horváth Zoltán hozzászólása – Lukács György előadása: Népi írók a mérlegen*. Szikra Kiadó, Budapest, 1946, 32.
- <sup>29</sup> „Ezt kívánja a mi urbánus szemléletünk” – határozta meg pozícióját. – Uo. 34.
- <sup>30</sup> Uo. 33.
- <sup>31</sup> *Erdei Ferenc hozzászólása*. Uo. 36.
- <sup>32</sup> Bibó István: *Levél Borbándi Gyulához – Bibó István összegyűjtött munkái*. EPMSz. 1981–1984. III. köt. 837.
- <sup>33</sup> „Kérem Budapest fővárosát – írta végrendeletében –, azt a várost, melyet annyira szerettem, hogyha majd érdemesnek találja kérésem teljesítését: temessenek a Gellérthegy délkeleti vagy talán inkább déli legnagyobb sziklacsúcsára. Talán egy meghalt nagy magyar akarat nem lesz illetlen a várost néző hegy ormán.”
- <sup>34</sup> Kovács Imre: *A Gellérthegyen kell kijelölni Szabó Dezső sírját*. Szabad Szó, 1946. július 5., 3.
- <sup>35</sup> Faragó László: *Sziklasír a Gellérthegyen*. Népszava, 1946. július 7., 2.
- <sup>36</sup> Uo.
- <sup>37</sup> Uo.
- <sup>38</sup> *Gorombáskodással...* Népszava, 1946. július 9., 3.
- <sup>39</sup> *A Népszava...* Esti Szabad Szó, 1946. július 10., 2.
- <sup>40</sup> Lásd erről részletesen Budai Balogh Sándor: *Szabó Dezső balála és temetése – „Megtöröm a villámokat”*. Püski–Magyar Lira Bt., Budapest, 2004, 220.
- <sup>41</sup> Tolnai Gábor: *Utószó Szabó Dezső regénytörvédekéhez – Ének a révben*. Körmendy, Np., 1947, 106.
- <sup>42</sup> Ószi Zoltán: *Szabó Dezső: Ének a révben*. Tiszatáj, 1947. 8–9. szám, 89.
- <sup>43</sup> Lásd erről Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Püski, New York, 1975, 28–29., Budai Balogh Sándor: *Szabó Dezső balála és temetése – i. m. és h., Úr György: Szabó Dezső utolsó napjai – Fórum nyomda, é. n., 31., Arany Bálint: Koronatanú – Püski, Budapest, 1990, 10.*
- <sup>44</sup> Talán még ma sem kezeljük helyén és értékén az újkori magyar történelem példátlan atrocitását, amikor egy erőszakos kisebbség idegen katonai hatalomra támaszkodva puccsal likvidálta a legális politikai és közéleti hatalom, annak legnagyobb és legerősebb pártja, az országot irányító kormányzat legfontosabb irányító és vezető személyiségeit, így a miniszterelnököt, az országgyűlés elnökét, a vezető párt főtitkárát, a kormány miniszterét, parlamenti képviselőket és közigazgatási vezetők egész sorát.
- <sup>45</sup> *Haraszti Sándor előadása Szabó Dezsőről*. Szabad Nép, 1947. február 11., 4.
- <sup>46</sup> Uo.

- <sup>47</sup> *Érdekes vita Szabó Dezső eszméiről.* Szabad Szó, 1947. február 11., 2.
- <sup>48</sup> Illyés Gyula: *Újévre.* Válasz, 1947. január. 4.
- <sup>49</sup> MOL JGY XIX-J-4-aaa 54.d. – idézi Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996, 217.
- <sup>50</sup> *Állásfoglalás.* Társadalmi Szemle, i. h., 43.
- <sup>51</sup> Lásd erről uo. 44.
- <sup>52</sup> Uo. 42.
- <sup>53</sup> Cs. Szabó László: *Azért is irodalom.* Katolikus Szemle, Róma, 1958. 3. szám. 115.
- <sup>54</sup> Magvető Kiadó, Budapest, 1957.
- <sup>55</sup> Lásd erről Standeisky Éva: i. m. 290.
- <sup>56</sup> Erdei Sándor: *Szabó Dezső.* Kortárs, 1958. január, 107.
- <sup>57</sup> Lásd erről uo. 112.
- <sup>58</sup> Uo. 106.
- <sup>59</sup> Bölöni György: *A szellem arcvonaltán.* Élet és Irodalom, 1958. január 31. 5. sz. 1. Idézi Standeisky Éva: i. m. 376.
- <sup>60</sup> A vita fontosabb írásai: Bessenyei György: *Szabó Dezsőről.* Kortárs, 1958. február, 2. 266–272.; Fáy Árpád: *Egy elsodort ideológia feltámasztása?* Népszabadság, 1958. február 2., 7.
- <sup>61</sup> Szigeti József: *A nemzeti kommunizmus öskeresése.* Élet és Irodalom, 1958. február 28., 1–2.
- <sup>62</sup> Weszprémi Béla (Méray Tibor álneve): *Vibar Szabó Dezső körül.* Irodalmi Újság, London, 1958. március 15. Idézi Standeisky Éva: i. m. 375.
- <sup>63</sup> *Fórum: A Szabó Dezső vitáról.* Kortárs, 1958, 590.
- <sup>64</sup> Erdei Sándor a forradalmat követően a Magyar Írók Szövetségének főtítkára volt, ahonnan előbb egy kertészeti szakcsoport tagjává, majd 1958 júliusában a Szépművészeti Múzeum időszakos alkalmazottjává vált.
- <sup>65</sup> Cs. Szabó: i. m. 115.
- <sup>66</sup> Uo.
- <sup>67</sup> Uo.
- <sup>68</sup> Uo.
- <sup>69</sup> Uo. 116.
- <sup>70</sup> Uo. 116–117.
- <sup>71</sup> Uo. 117.
- <sup>72</sup> Nagy Péter *Szabó Dezső-tanulmányának vitája.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1958. 4. szám. 590–590.
- <sup>73</sup> Nagy Péter: *Szabó Dezső.* Akadémia Kiadó, 1979. Budapest, 581.
- <sup>74</sup> Egy ideig arról is volt szó a nyomozóhatóságoknál, hogy Budai Balogh is a Püski-perben vonják felelősségre. Míután azonban kiderült, hogy nem teremthető érdemi kapcsolat közte és Püskiéék között, továbbá mert a vele szemben folytatott eljárás az egyszerű tényállás miatt hamarabb befejezhető, ügyét leválasztották, és önálló büntetőeljárás keretében szabtak ki ítéletet.
- <sup>75</sup> A per célját G. Bartók foglalta ekképpen össze. I. m. 55.
- <sup>76</sup> *A BM II/5-e alosztály 1958. május 20-i javaslata.* TH O-11 803/1. Idézi Standeisky: i. m.
- <sup>77</sup> Püski Sándornak belügyminisztériumi kihallgatása során minden általa ismert és a rendőrség érdeklődésére számot tartó személyről rövid összefoglalást kellett írnia, így Balogh Sándorhoz fűződő kapcsolatáról is. Ezekben a leírásokban Püski érezhetően igyekezett semleges hangvétellel, lényegtelen vagy legalábbis nem kriminalizálható részletezettséggel szólni az érintett személyekről, így ezekből a leírásokból sok, a valós érzelmeket és különösen a politikai nézetekre vonatkozó részletet nem ismerhetünk meg. Lásd erről TH V-147275/2. 25. A „Szabó Dezső-kultuszról” (!) Püskinek külön is nyilatkoznia kellett, amely természetesen néhány tényesemény megemlítésén kívül teljes mértékben nemleges volt. Lásd uo. 42.
- <sup>78</sup> Lásd erről G. Bartók: i. m. 47.
- <sup>79</sup> Uo.
- <sup>80</sup> Idézi Modor Ádám: *A titok meg a nyitja – Hiányzó lapok Nagy Péter akadémikus életművéből.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2004, 138. – Jelentés, 1961. február 24.
- <sup>81</sup> Idézi Modor: uo. 138.
- <sup>82</sup> Például Nagy Péter: *Szabó Dezső indulása* (1958), *Szabó Dezső az ellenforradalomban* (1960).
- <sup>83</sup> Idézi Modor: i. m. 142. – 1961. június 21-i Jelentés.
- <sup>84</sup> Lásd uo. 1962. június 15-i Jelentés, 149.

- <sup>85</sup> „Dr. Nagy Péter elmondása szerint András Kurta igen agresszíven fogadta. Kifejtette, hogy nem ért egyet dr. Nagy Szabó Dezső-tanulmányaival. Kijelentette: »Szabó Dezsőről ma írni annyi, mint a Bach-korszakban Kossuthról.« Magyarán: hazaárulás.” 1962. január 11-i Jelentés – Levéltár M-18523 jelzet, 13.
- <sup>86</sup> Lásd Modor: i. m. 139. 1961. február 24-i Jelentés.
- <sup>87</sup> Uo. 140.
- <sup>88</sup> Uo.
- <sup>89</sup> Lásd erről G. Bartók: i. m. 52.
- <sup>90</sup> Lásd erről Modor Ádám *A titok meg a nyitja* című kötetében a Történeti Hivatal dokumentumait és a szerző feldolgozását.
- <sup>91</sup> Lásd erről a BM 1962. május 8-i Feljegyzését – ÁBTL V-147275/6., 368–369.
- <sup>92</sup> TH V-147275/6., 72. Idézi és lásd erről G. Bartók Béla tanulmányát, i. m. 51.
- <sup>93</sup> ÁBTL – V-147275/6., 12.
- <sup>94</sup> A lefoglalt iratok között volt 65 csomag „papírszelet, kartonrendszerű mutató”. Aki folytatott valaha kutatótevékenységet, az megközelítőleg meg tudja ítélni, micsoda hatalmas mennyiségű, milyen irdatlan, évekre, évtizedekre tehető kutatómunka gyümölcse lehetett ezekben a dobozokban.
- <sup>95</sup> *Balogh Sándor és társa vizsgálati dossziéja* – ÁBTL – 3.1.9.- V-147789 szám alatt, 20–21.
- <sup>96</sup> Lásd erről a BM 1962. április 6-i Jelentését – ÁBTL – uo. 140.
- <sup>97</sup> *Határozat a lefoglalás megszüntetéséről* – 1962. augusztus 1., uo. 28.
- <sup>98</sup> Lásd erről a BM 1962. március 20-i Feljegyzését – ÁBTL V-147275/6., 278–279.
- <sup>99</sup> 1962. február 16-án kelt Javaslat – ÁBTL V-147275/6., 79.
- <sup>100</sup> *Balogh Sándor és társa vizsgálati dossziéja* – ÁBTL –3.1.9.- V-147789 szám alatt, 9.
- <sup>101</sup> Uo. 124.
- <sup>102</sup> Berkes Lídia terheltként történő kihallgatási jegyzőkönyve, 1962. július 31-én, uo. 252.
- <sup>103</sup> Bohuniczky Szefinek a forradalmat követően több írása is napvilágot látott Szabó Dezsőről, amelyben igen negatív képet festett hajdani kortársáról: *Régi napok, régi emberek*. Alföld, 1956. szeptember–október, 139–147.; *Emlékezés Szabó Dezsőre*. Irodalomtörténet, 1958. 1. sz. 77–107.; *Az elfelejtett Centrál kávéház*. Vigilia, 1959. augusztus 8. 471–478.
- <sup>104</sup> Vizsgálati dosszié, V-147789, uo. 58.
- <sup>105</sup> Uo. 122.
- <sup>106</sup> Uo.
- <sup>107</sup> Uo. 102.
- <sup>108</sup> Uo. 105.
- <sup>109</sup> Budai Balogh Sándor: *Szabó Dezső-kutatásom harminc éve* – „Megtöröm a villámokat”. Püski-Magyar Líra Bt., Budapest, 2004. 17.
- <sup>110</sup> Balogh Sándorné levele Köteles István r. alezredeshez, 1962. augusztus 6. Uo. 279.
- <sup>111</sup> Lásd erről *Határozat a nyomozás befejezéséről*. Uo. 221–222.
- <sup>112</sup> A Budapesti I. és III. kerületi Bíróság B.I.1037/1962/8. számú ítélete Balogh Sándor I. r. és Berkes Lídia II. r. vádlottakkal szemben. Uo. 302.
- <sup>113</sup> Budai Balogh Sándor főképp egyházi folyóiratokban publikálva, több tucat írást tett közzé Szabó Dezsőről, részese volt a Hartyányi Istvánnal közösen készített bibliográfiának, s *Vad vizek futása* címmel az író ifjúkoráról szóló kötetet jelentetett meg.
- <sup>114</sup> Fenyő Miksa: *Szabó Dezső – A New York-i Petőfi Körben 1958. december 5-én tartott előadásom*. Látóhatár, 1958. november–december, megjelent 1959. februárjában, 13.
- <sup>115</sup> Uo. 24.
- <sup>116</sup> Uo. 16.
- <sup>117</sup> Uo. 17.
- <sup>118</sup> *A Petőfi Kör nyilatkozata*. Új Látóhatár, 1959. március–április, 2. szám. 160.
- <sup>119</sup> Uo.
- <sup>120</sup> Fenyő Miksa: *Két regény – két élet*. Irodalmi Újság, 1966. december 15. – 1967. január 1., 9.
- <sup>121</sup> *Szabó Dezső – A magyar író-géniusz emlékezetére*. Különnyomat a Testvériség-Fraternity folyóiratból – Washington, USA, 1959.
- <sup>122</sup> Dr. Kardos T. Béla: *Szabó Dezső műveinek értékelése*. Uo. 8.
- <sup>123</sup> A levelet többek között eljuttatták Németh Lászlóhoz, Illyés Gyulához, Tamási Áronhoz, Kodolányi Jánoshoz, Kodály Zoltánhoz, Veres Péterhez, illetőleg Kállai Gyulához, Szigeti Józsefhez, Nagy Péterhez, Bóka Lászlóhoz, Kardos Lászlóhoz, Sőtér Istvánhoz, Erdei Ferenchez, továbbá a Kortárs-

hoz, az Élet és Irodalomhoz, a Népszabadsághoz, az Új Íráshoz, a Magyar Írók Szövetségéhez, a MTA Irodalomtudományi Intézetéhez.

<sup>124</sup> A levelet közli a *Németh László élete levelekben* című kötet. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, II. kötet. 220–224.

<sup>125</sup> Nagy Péter: *Szabó Dezső az ellenforradalomban*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960.

<sup>126</sup> A számban ezen túl Szabó Dezső három ismeretlen levele is megjelent, amelyet a Szabó Dezső Emlékbizottság megbízásából Kardos T. Béla adott át közlésre. A Szabó Dezső Bizottság 1961-ben szintén közlésre átadta a birtokában lévő, *Az én romantícizmusom* című írását, amely a *Miért?* című, befejezetlenül maradt regényének még 1928-ban keltezett előszavának részlete volt. Szabó Dezső: *Az én romantícizmusom*. Új Látóhatár, 1961. január–február, 71–74. Az íráshoz a Bizottság rövid értelmező megjegyzéseket fűzött az előszó és a regény sorsáról.

<sup>127</sup> Gombos Gyula: *A senki földjén – Tanulmány Szabó Dezsőről*. Új Látóhatár, 1960. július–augusztus, 304.

<sup>128</sup> Gombos Gyula: *Eszmélet – Emlékezések és elmélkedések*. Püski, Budapest 1999, 305.

<sup>129</sup> Uo. 305.

<sup>130</sup> Szabó Zoltán levele Molnár Józsefhez, 1960. augusztus 12. London – PIM Kéziratár.

<sup>131</sup> Cs. Szabó László: *Levél a szerkesztőbőz Szabó Dezsőről*. Új Látóhatár, 1960. szeptember–október, 460–461.

<sup>132</sup> Borbándi Gyula: *Nem éltünk biába – Az Új Látóhatár négy évtizede*. Európa Kiadó, Budapest, 2000, 234.

<sup>133</sup> Lásd erről Úr György: *Szabó Dezső utolsó napjai*. Váradi Béla „Fórum” nyomdája, Budapest, évszám nélkül.

<sup>134</sup> Gombos Gyula: *Szabó Dezső utolsó napjai*. Új Látóhatár, 1965. január–február, 57.

<sup>135</sup> Uo.

<sup>136</sup> Nyeste Zoltán: *Szabó Dezső temetése*. Új Látóhatár, 1965. május–június 285.

<sup>137</sup> Horváth János: *A Gellérthegy sír és a Kisgazdapárt*. Új Látóhatár, 1965. május–június 286.

<sup>138</sup> Dr. Hahn Sándor: *Mit mondott a szabályrendelet*. Új Látóhatár, 1965. május–június 286.

<sup>139</sup> Cs. Szabó László: *Szabó Dezső sírja*. Új Látóhatár, 1965. július–augusztus 383.

<sup>140</sup> Az emigrációban Szabó Dezső munkáihoz hozzájutni szinte a lehetetlenséggel volt egyenlő. Gombos három évig dolgozott könyvén, jórészt hétvégeken. Mindig azt a részt írta, amelyhez éppen anyagot, könyvet tudott szerezni, s kiterjedt levelezést folytatott egy-egy Szabó Dezső-írás beszerzése végett. Legtöbb segítséget Kardos Bélától és Nagy Ivántól kapta, akik szinte a teljes életművet rendelkezésére tudták bocsátani. Lásd erről Gombos Gyula: *Eszmélet* – i. m. 306.

<sup>141</sup> *Találkozás Németh Lászlóval – Hornyik Miklós interjúja*. Híd (Újvidék), 1968. május, 495–515. „A szellem rendező nyugtalansága” – *Beszélgetések Németh Lászlóval*, Argumentum Kiadó, Budapest, 1992, 204.

<sup>142</sup> Lásd erről Borbándi Gyula levelét Gombos Gyulához. Idézi Borbándi: *Nem éltünk biába* – i. m. 260.

<sup>143</sup> Gombos Gyula: *Eszmélet* – i. m. 306–307.

<sup>144</sup> Németh Sándor: *A király rubái (Gombos Gyula: Szabó Dezső)*. Magyar Műhely, Párizs, 1968. március 15., 53.

<sup>145</sup> Uo. 54.

<sup>146</sup> Uo. 55.

<sup>147</sup> Ignóus Pál: „Az elsodort falu”, a harmadik út és a forrásvidékük. Irodalmi Újság, 1967. március 15. – április 1., 8.

<sup>148</sup> *Ének a révben* – 1947.

<sup>149</sup> 1950-ben és 1951-ben egyetlen sem, 1952-ben, 1953-ban és 1954-ben egy-egy írás jelent meg róla itthon, majd az 1953-as enyhülés ideje után a következő három évben körülbelül két tucat írás látott napvilágot Szabó Dezsőről.

<sup>150</sup> Uo. – Azt azonban Ignóus is kicsit tanácstalanul jegyezte meg Nagy Péter munkája kapcsán, hogy az „összehasonlíthatatlanul különb, mint ugyanezen szerző kb. két évvel előbb megjelent Möriczmonográfiája”. „Mert azóta a szerző haladt? Vagy a hazai könyvkiadás?” – találgatott. Vagy talán olyan feldolgozott forráshoz jutott, amelyből ezt az „összehasonlíthatatlanul különb” életrajzot már gyerekjáték volt megírni? Mi is csak találgathatunk Ignóusszal együtt. – Idézetek uo. 9.

<sup>151</sup> Uo. 8.

<sup>152</sup> Uo.

<sup>153</sup> Uo.



- <sup>154</sup> Uo.
- <sup>155</sup> Uo. 8–9.
- <sup>156</sup> Uo. 9.
- <sup>157</sup> Uo.
- <sup>158</sup> Fenyő Miksa: *Két regény – két élet*. Irodalmi Újság, 1966. december 15 – 1967. január 1., 9.
- <sup>159</sup> Uo.
- <sup>160</sup> Az Új Látóhatár hírei. 1968. 6. szám 576.
- <sup>161</sup> Lásd erről Borbándi: *Nem éltünk biába* – i. m. 299.
- <sup>162</sup> Czigány Lóránt: *Szabó Dezső „személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége”*. Új Látóhatár, 1968. 4., 308.
- <sup>163</sup> Uo. 314.
- <sup>164</sup> Uo.
- <sup>165</sup> S aztán Püskinéél 1975-ben megjelent a harmadik is, amely, azt hiszem, az emigrációban példátlan ritkaságszámba menő dolog.
- <sup>166</sup> Molnár József: *Egy könyv sorsa*. Új Látóhatár, 1969. 1., 2.
- <sup>167</sup> Uo. 6.
- <sup>168</sup> Uo. 22.
- <sup>169</sup> Lásd erről részletesen Borbándi Gyula: *Nem éltünk biába* – i. m. 308–309.
- <sup>170</sup> Baranyai Norbert: *A református öntudat mozgósítása – Kísérlet Szabó Dezső esszéinek újraolvasására. Cselekvő irodalom – Írások Görömbei András tiszteletére*. Budapest, 2005, 173.
- <sup>171</sup> Pécsi Györgyi: *Mielőtt a karámok összezárnak – Domokos Mátyás emlékezete*. Új Forrás, 2007. 10.



Nyár, 2003